

Chasia Spanerflig

Chasia Spanerflig

Vilnius

Lietuva

Pašnekovė: Žana Litinskaja

Pokalbio data: 2005 m. vasaris

Chasia Spanerflig – labai graži moteris. Elegantiška, žilstelėjusi, išpuoselėtomis rankomis, puikiu makiažu ir madingais papuošalais pasipuošusi moteris neprimena žmogaus, patyrusio daug sudėtingų išgyvenimų. Pirmą kartą Chasią, aktyvią savanorę, sutikau Vilniaus žydų bendruomenėje. Čia ji lankosi beveik kiekvieną dieną ir daug savo laiko skiria žydų socialiniam gyvenimui. Chasios siūlymu susitikome jos namuose. Ji gyvena kartu su savo sūnumi vieno kambario bute, statytame dar 1980 m. Susitikome jaukioje ir švarioje virtuvėje, pokalbiui pasibaigus, Kasia atkimšo saldaus vyno butelį ir paprašė išgerti už nužudytų artimųjų atminimą.

- [Mano šeima](#)
- [Karas](#)
- [Pokaris](#)
- [Aiškinamasis žodynelis](#)

Mano šeima

Gimiau mažame Zdziscioto miestelyje, kuris iki 1939 m. priklausė Grodnensko provincijai Lenkijoje, dar prieš Vokietijai padalijant Lenkijos teritoriją [1](#). Dabar miestelis vadinamas Djatlovu ir priklauso Gardino rajonui, Baltarusijoje (170 kilometrų į vakarus nuo Minsko). Mano mergautinė pavardė buvo Langbord (jidiš kalba reiškia „ilga barzda“). Visi mūsų giminės vyrai nešiojo ilgas barzdas, kaip skiriamąjį religingų žydų bruožą. Mano giminėje buvo itin gerbiamų žydų kultūros atstovų: rabinų, Toros mokytojų, sinagogos išdininkų.

Kiek man yra žinoma, mano protėviai buvo kilę iš Zdziscioto. Mano tėvo senelis Aronas Langbordas gimė 1870 m., turėjo ilgą barzdą ir buvo labai gerbiamas žmogus. Jis buvo ne tik prižiūrėtojas vienoje iš dviejų sinagogų, bet ir Mela Hesed pirmininkas. Tai buvo žydų tarpusavio paramos fondas. Žydai padėdavo vieni kitiems skolindami pinigus be palūkanų – tai buvo visuomeninės pareigos. Senelis užsidirbdavo iš savo mažos, tipiškos žydų miesteliui parduotuvės, kurioje buvo prekiaujama pagamintomis prekėmis, medžiagomis. Jo klientai buvo kaimo žmonės. Senelis nedideles prekių partijas įsigydavo Vilniuje ir Varšuvoje.

Močiutė Chaja dirbo parduotuvėleje kartu su seneliu. Ji buvo smulkutė moteris su išskirtinai apgaubta galva. Močiutė, kad padėtų seneliui, eidavo nuo vieno prekystalio prie kito. Senelio Arono

mūrinis, trijų kambarių su virtuve namas buvo netoli turgaus. Tualetas buvo lauke. Vasarą dengtoje verandoje prie medinio stalo seneliai pietaudavo. Namas buvo apstatytas kukliais baldais. Nors ir buvo pasiturintys, tačiau gyveno kukliai, netgi asketiškai. Nežinau, kodėl jie taip gyveno, ar tai buvo šykštumas, ar dorybės siekis. Šiokiadieniai jie valgydavo paprastą maistą: rupią maltų miltų duoną, svogūnus, silkę, kartais – sriubą. Gausenis stalas būdavo kartą per savaitę, šabo dieną. Penktadienio vakarą ir šeštadienį stalas būdavo nuklojamas gausiomis vaisėmis: įdaryta žuvimi, česnaku pagardintais liežuviais, marinuota silke, riebiu vištienos troškiniu, įvairių daržovių (morkų, pastarnokų) arba slyvų ir bulvių troškinių [2](#). Desertui tiekdamo štrudelį su naminiais vyšnių arba juodųjų serbentų džemais ir riešutais. Vis dar menu tą skonį, niekada nesu valgiusi nuostabesnio štrudelio.

Aronas ir Chaja buvo labai draugiški. Senelis, rodos, buvo intelektualesnis ar labiau išsilavinęs nei močiutė Chaja. Ji buvo paprastesnė. Tiesą sakant, nežinau, koks buvo jų išsilavinimas, tačiau abu buvo labai religingi. Senelis kiekvieną dieną eidavo į amatininkų sinagogą, jis ten buvo prižiūrėtojas. Meldavosi, skaitydavo Torą ir Talmudą. Jis meldėsi ir 1942-aisiais, kai per vieną nacių akciją jis ir močiutė Chaja, kartu su kitais religingais miestelio žydais buvo nuvesti į sinagogos kiemą ir ten visi sušaudyti.

Aronas ir Chaja turėjo vienintelį sūnų, mano tėvą, Abramą Langbord. Jis gimė 1895 m. Manau, ji negalėjo turėti daugiau vaikų, kadangi religingi žydai paprastai susilaukia tiek vaikų, kiek Dievas jiems siunčia. Be chederio mano tėtis taip pat gavo gerą išsilavinimą, tačiau nežinau, kokią mokyklą baigė. Jis gerai mokėjo hebrajų kalbą ir dėstė žydų religijos istoriją Tarbuto [3](#) septynmetėje mokykloje.

Priešingai nei mano tėtis, mama užaugo didelėje, trylikos vaikų, iš jų išgyveno vienuolika, šeimoje. Mano seneliai iš mamos pusės gimė Zdziscio 1860-aisiais. Jie taip pat buvo gerbiami ir religingi žydai, tačiau ne tokie religingi kaip senelis Aronas. Senelis, Velvlis Israelitas, buvo labai gražus ir įspūdingas vyras. Jis nešiojo trumpą barzdą, būdingą tam laikotarpiui. Velvlis buvo pirklys ir didmenininkas. Už jo namo buvo didelis prekių sandėlis. Jis supirkdavo kiaušinius iš aplinkinių kaimų ir kaip didmenininkas parduodavo juos į Angliją. Parduodavo grūdus, pakulas ir dar daug kitų prekių.

Jo žmona, mano močiutė Lėja, labai tiko mano seneliui. Ji buvo gražuolė, tikra ponija. Ji nei maistą gamino, nei namuose tvarkėsi, jie visada turėjo tarnaitę, o vaikus prižiūrėjo auklės ir guvernantės. Nors Velvlis ir buvo pasiturintis, tačiau turėjo mažiau pinigų nei senelis Aronas. Turėjo būti sunku išlaikyti tokią didelę šeimą. Vis dėlto mano mamos namai, kuriuose ji užaugo, buvo atviri ir dosnūs visiems, skirtingai nuo tėčio tėvų namų.

Abu seneliai Velvlis ir Lėja turėjo savo vietas didelėje sinagogoje. Tai nebuvo amatininkų sinagoga, kur senelis Aronas buvo prižiūrėtoju. Senelis turėjo garbingą vietą dešinėje, tai buvo atskiras krėslas su drožinėtu aukštu atlošu ir Dovydo žvaigžde. Močiutė turėjo tokią gražią kėdę viršuje, kur meldavosi moterys. Senelis eidavo į sinagogą kiekvieną dieną. Kai suseno ir nusilpo, į sinagogą eidavo penktadieniais, šeštadieniais ir per šventes. Močiutė neidavo ten kasdien, tačiau ji daug prisidėdavo prie sinagogos reikalų. Šventėms užsakydavo gražius religiniais motyvais siuvinėtus audinius, sidabro indus ir taures. Senelio namuose būdavo švenčiamos visos šventės ir laikomasi šabo. Beveik visada senelis kviesdavosi neturtingus žydus prie stalo švęsti šabą. Su jais bendraudavo pagarbiai ir kultūringai.

Aš nepamenu visų savo motinos brolių ir seserų. Senelis Velvlis suteikė jiems visiems gerą išsilavinimą. Vyriausioji Bluma gimė 1880 m. Jaunystėje ji studijavo Rusijoje, tada persikėlė į Gruziją, ištekėjo už Gruzijos žydo. Prisimenu, kad jo pavardė buvo Saakian, tačiau nepamenu jo vardo. Jie gyveno Tbilisyje. Bluma buvo mokytoja. Per Antrąjį pasaulinį karą Bluma, jos vyras, dukra Nina ir sūnus pasiliko Tbilisyje. Bluma mirė 1960 m. Aš kurį laiką bendravau su jos vaikais, keletą kartų aplankiau juos Tbilisyje, paskutiniu metu nieko apie juos negirdėjau.

Mamos brolis Džošua gimė po Blumos. Namuose jį vadino Ovseij [4](#). Būdamas jaunas ir nevedęs, jis išvyko į JAV. Nerašė laiškų nei seneliui, nei močiutei ar mamai, kuri jį labai mylėjo. Džiaugdavosi gavusi bent menkiausią žinutę apie sūnų iš tolimų giminaičių ir pažįstamų. Nežinau, kas jam nutiko.

Mano mama Pesva Israelit gimė 1890 m., buvo trečiasis vaikas šeimoje. Po jos, 1891 m., gimė jaunesnis brolis Solomonas. Jis gyveno Latvijoje, iš pradžių dirbo pardavėju didelėje parduotuvėje. Kai vedė turtingą Latvijos žydaitę su geru kraičiu, tapo didelės parduotuvės savininku. Nepamenu nei žmonos vardo, nei jo vaikų vardų, tik prisimenu, kad turėjo dvynukus: berniuką ir mergaitę, tačiau visi žuvo Rygoje, nacių okupacijos metu.

Miriam gimė 1893 m., namuose ją vadino Mikle. Ji gyveno Varšuvoje. Ištekėjo už žydo žurnalisto Janovski, dirbusio žydų laikraštyje. Abu jie žuvo Varšuvos gete [5](#), o jų sūnus, kuriam pavyko išgyventi, gyvena kažkur Amerikoje. Aš nebendrauju su juo, net nežinau jo vardo.

Mamos sesuo Maria, namuose vadinta Mania, baigusi licėjų, išvyko į Vilnių. Dirbo, vėliau ištekėjo už buhalterio Reheso, dirbusio didmeniniame arbatos versle. Aukštos kokybės arbata buvo vežama iš Rytų, sveriami, fasuojami ir pardavinėjami įmonėje. Manios vyras anksti mirė 1930 metais ir ji liko su dviem sūnumis Izraeliu ir Džozefu. Pastarąjį patraukė sionistinės idėjos ir jis išvyko į Prancūziją dar prieš Antrąjį pasaulinį karą. [6](#) Vėliau išvyko į Palestiną ir mirė ten jau po karo. Teta Mania ir Izraelis pateko į Vilniaus getą [7](#). Izraelis žuvo per vieną iš akcijų, tetą Manią fašistai išvežė į Aušvicą. Laimei, ji išgyveno ir dar porą metų po karo gyveno Lenkijoje, po to emigravo į Izraelį. Ten ji ištekėjo antrą kartą, pagimdė du sūnus, ilgai ir laimingai gyveno.

Mamos brolis Mulia gimė 1898 m., gyveno Vilniuje. Vėliau jis įsitraukė į medienos prekybą ir praturtėjo, vedė žydaitę Marią. Per Antrąjį pasaulinį karą Mulia, jo žmona Maria ir dukra Aesija buvo Vilniaus gete. Išgyvenę Antrąjį pasaulinį karą, išvyko į JAV. Ten Mulia ėmėsi verslo ir vėl praturtėjo. Mulia ir Maria mirė 1980-aisiais, o Aesija dar tebegyvena.

Mamos jauniausia sesuo Eiga gimė 1900 m. Ji taip pat išvyko į Vilnių ir apsistojo pas dėdę Mulią. Tada ji buvo ištekinta už iš anksto parinkto sutuoktinio Chaimo Kopelevič. Jis buvo turtingas, turėjo knygyną Gėlių gatvėje. Chaimas buvo sionistas [8](#), labai aktyvus visuomenininkas ir visuomet galvojo apie Izraelį. 1936 m. jis, Eiga ir du sūnūs imigravo į Izraelį. Tai išgelbėjo jų šeimą nuo katastrofos. Eiga ir Chaimas mirė po karo, vienas jų sūnus, Izraelis Kopelevič, tapo profesoriumi, o kitas, kurio vardo nepamenu, taip pat sėkmingai siekė mokslo ir gyveno Kalifornijoje.

Mano motinos visi broliai ir seserys buvo labai draugiški. Zdzisciote nebuvo darbų, todėl visi jie išvyko į didžiuosius miestus. Radę ten vietą, padėjo jaunesniesiems susirasti darbus ir įsikurti. Šeimos vyresnieji nusprendė, kad mano motina turėtų pasilikti Zdzisciote su savo tėvais, ir ji tam neprieštaravo. Šios sprendimo pagrindinė priežastis buvo mano motinos medicininis išsilavinimas. Baigusi licėjų, ji įstojo į medicinos seserų mokyklą kažkur Rusijoje. Motina buvo labai gera specialistė ir kartais atstodavo net gydytoją. Todėl jos broliai ir seserys nusprendė, kad ji turėtų

rūpintis tėvais iki jų mirties. Prieš ištekėdama motina dirbo ligoninėje. Visi pacientai ją pažinojo ir dažnai prašydavo jos pagalbos. Būdavo ir tokių momentų, kai jai tekdavę keltis naktimis ir suteikti pagalbą. Mano motina niekam neatsisakydavo padėti.

Aš nežinau, kaip mano tėvai susitiko ir susituokė. Manau, tai buvo iš anksto suplanuota santuoka. Nepaisant amžiaus skirtumo, mama buvo penkeriais šešeriais metais vyresnė už tėvą, jie įsimylėjo vienas kitą. Tėvo tėvai greičiausiai priešinosi jų santuokai dėl amžiaus skirtumo ar dėl kitų priežasčių. Bet kokiu atveju, nei mano motina, nei jos tėvai nesisvečiuodavo Langbordų namuose nei per šventes ar gimtadienius. Tai buvo labai skirtingos šeimos: Langbordų asketiškumas, nuobodumas ir šykštumas prieš Izraelitų dosnumą ir atvirumą.

Mano tėvai susituokė 1920 m. Manau, kad vestuvės buvo pagal žydų apeigas: po chupa, su giminėmis iš abiejų pusių. Aš gimiau 1921 m., o mano brolis – 1926 m. Jį pavadino mano motinos brolio Jeshua vardu, kurį namuose vadino Ovseij ir kuris vėliau persikėlė į Ameriką ir niekada su mumis nesusisiekė. Kai buvau maža, gyvenome nuomojamuose butuose ir aš jų nepamenu. Tada mūsų šeima persikėlė pas mano motinos tėvus. Seneliams dažnai reikėjo pagalbos, nes močiutė sirgo diabetu, o senelis turėjo astmą.

Gyvenome nuostabiame mieste. Tai buvo žydų miestas tikriausia to žodžio prasme: su didinga jidiš kultūra, įvairiomis žydų institucijomis, puikiai išsilavinusiais žmonėmis, įspūdingomis asmenybėmis. Centrinėje miesto dalyje buvo gražus parkas. Dažnai ten pasivaikščiodavau su mokyklos draugais. Parke buvo lenkų mokykla ir labai graži maža stačiatikių bažnyčia. Vinguriavo maža upelė Pomaraika su vaizdingomis krantinėmis. Miesto centre daugiausia gyveno žydai, o lenkai ir baltarusiai – priemiesčiuose ir kaimyniniuose kaimuose. Prisimenu didelę vaistinę miesto centre. Ją valdė žydas, tačiau jo pavardės nepamenu. Mieste buvo kurpalių, siuvėjų ir kepėjų dirbtuvės, parduotuvės, kuriose buvo pardavinėjama gražios raštuotos moteriškos skarelės bei šaliai. Visi meistrai buvo žydai. Mažame pasaže buvo parduotuvės. Mėgdavau čia pasivaikščioti. Kai po karo sugrįžau į gimtinę, praėjus tiek daug laiko, jis pasirodė man toks mažas.

Antradieniais būdavo didžiojo turgaus dienos. Buvo smagu, kai namų šeimininkė mane ten nusivesdavo. Po to prisijungdavo mano brolis bei keli draugai, ir mes mėgdavome pasivaikščioti tarp vežimėlių, ragaudavome ir pirkdavome skanius ir sultingus vaisius, tirštą ir riebų pieną, rinkdavomės vištas ir žąsis. Ten taip pat buvo pardavinėjama kiauliena, kiaulės taukai ir rūkytos mėsos gaminiai, tačiau to mes negalėjome ragauti, nes mūsų šeima griežtai laikėsi kašruto. Kažkas grojo armonika ar ryla. Mažuose restoranėliuose, kurie priklausė žydams, buvo pardavinėjamas vynas. Vyravo linksnumas ir svaiginanti nuotaika. Netoli turgaus, viename kieme, buvo senelio Arono parduotuvė. Man patiko užsukti ten ir stebėti savo senelius, ir kaip jų prekystaliais riedėdavo dideli audinių rietimai. Parduotuvėje buvo parduodamas kartūnas, flanelė ir kitos paprastos medžiagos, jas dažniausiai pirkdavo kaimo žmonės.

Miesto centre buvo dvi sinagogos: didžioji, dviejų aukštų, kurioje lankydavosi senelis Velvlas ir senelė Lėja, ir kita mažesnė, kurioje Aronas Langbordas buvo prižiūrėtoju. Katalikų katedra buvo į šalį nuo pagrindinės aikštės. Čia iš kaimų atvykdavo lenkai su savo vežimais. Vietiniai lenkų inteligentai, policininkai, keletas gydytojų, advokatų taip pat atvykdavo čia.

Miesto pramonę sudarė medienos perdirbimo gamyklos, sūrių perdirbimo įmonės ir kitos, kurias valdė žydai. Visi žydai buvo įsitraukę į socialinį ir kultūrinį gyvenimą. Buvo puiki bendruomenė: mėgėjų dramos teatras, kuriame vaidino mano tėvas, suaugusiųjų choras ir nuostabus vaikų

choras, įvairūs literatūriniai būreliai, šokių grupė ir žydų biblioteka. Mūsų miesto žydai buvo raštingi ir apsiskaite. Jie pirko arba prenumeravo tiek žydų, tiek lenkų laikraščius.

Miesto centre buvo senelio Velvlo namas. Gerai pastatytas, bet nelabai didelis. Namų šeimininkė visada kažką gamindavo virtuvėje. Ji buvo baltarusė. Išmokė mane ir mano brolių keletą frazių jos gimtąja kalba. Tėvai su mumis ir tarpusavyje kalbėjo jidiš, nors tėtis gerai mokėjo hebrajų kalbą. Senelių namuose visada būdavo pilna žmonių, nes jie dalyvavo socialiniame darbe. Mano brolis ir aš būdavome vieni arba su šeimininke. Tėvai visada buvo užsiėmę.

Prisimenu, kaip su broliu vaikščiodavome gatve ir stebėdavome mūsų namo langus. Dviejų kambarių langai, kuriuose gyveno mūsų šeima, šviesdavo iki vėlumos. Viena iš kambarių rinkdavosi tėvo draugai ir bendražygiai sionistai. Visi jie buvo Žabotinskio 9 ryžtingų idėjų šalininkai, tačiau laikėsi demokratinės nuostatos, kad palestiniečių žemė turi būti išpirkta. Jie rinko pinigus šiam tikslui, o mano tėvas buvo už tą procesą atsakingas.

Mamos draugės susirinkdavo kitame kambaryje. Nors mano motina nepriklausė komunistų ar kitai partijai, ji laikėsi „kairiųjų“ pažiūrų. Motina buvo labai gera moteris ir manė, kad jos pareigos yra labdara ir parama. Ji rinko pinigus, kad padėtų neturtingoms nuotakoms susituokti, rūpinosi našlaičiais ir siekė užtikrinti, kad neturtingiems vaikams mokykloje būtų duodami pusryčiai.

Mūsų šeima nebuvo turtinga, buvo paprasta, kultūringa vidurinės klasės šeima. Tėvas neuždirbo daug pinigų, o motina stengėsi turėti papildomų darbų. Ji atlikdavo injekcijas ligoniams ir lankydavo pacientus. Kartą net dirbo gydytoja Tarbut žydų mokykloje, kurioje anksčiau dirbo tėvas. Motina organizavo nemokamas laisvalaikio veiklas žydų vaikams (sergantiems tuberkulioze), kurie gydėsi kurorte Novojelnoje, netoli Dyatlovo. Motiną nuolat supo daug moterų: vienišų ir našlių, jos jai padėdavo įvairiuose darbuose.

Novojelnoje gydėsi ir tėvas. Vienintelis sūnus savo šeimoje buvo ligotas ir labai rūpinosi savo sveikata. Kartais per vasaros atostogas su juo į Novojelną važiuodavau ir aš.

Mano tėvai dažnai ginčydavosi. Motina buvo tvarkinga. Ji buvo nuostabi, liekna moteris su dideliu kuodu. Ji buvo viena iš pirmųjų miesto moterų, pradėjusi darytis manikiūrą naujai atidarytame miesto salone. Mama buvo uždara ir rami, o tėvas – kūrybingas žmogus, lengvai užsiplieksdavo. Jis dažnai bendravo su žmonėmis, kurie motinai atrodė keisti. Kviesdavo juos pas save į namus, vaišindavo ir siūlydavo nakvynę. Manau, kad motina jį įtarinėdavo dėl neištikimybės. Be to, kaip dažnai pasitaiko ne tik žydų šeimose, močiutė Chaja dar pakurstydavo ugnį tarp mano tėvų nesutarimų. Ji negalėjo priprasti prie jų santuokos, kuri, jos įsitikinimu, buvo nelygiavertė. Labai bijojau tokių ginčų, kurie bet kurią akimirką galėjo įsipliekti, ir tai buvo vienintelis dalykas, kuris apnuodijo mano vaikystę.

Dabar suprantu, kad, be jokios abejonės, mano tėvai tikrai vienas kitą mylėjo. Jie dažnai leisdavo laiką kartu su savo bendrais draugais. Pas mus dažnai užsukdavo gydytojas ir jo žmona, veterinaras, žydų kilmės teisėjas. Mano tėvai turėjo ir kitų draugų. Deja, negaliu atsiminti jų vardų. Prisimenu, kad ant stalo nebūdavo alkoholio. Svečiams pasiūlydavo arbatos, šviežiai virtos uogienės ir ką tik iškeptų pyragėlių. Tokiais atvejais ir mes, vaikai, sėdėdavome prie stalo. Senelė Lėja taip pat mumis pasirūpindavo. Dažnai eidavau į sinagogą su močiute. Ji labai mane mylėjo. Veždavosi aplankyti savo vaikų Vilniuje. Prisimenu, kad mano motinos broliai ir seserys nebuvo tuo patenkinti ir pykdavo. Gal tai buvo tiesiog pavydas dėl kitų anūkų, nes aš buvau močiutės

numylėtinė.

Mūsų namas buvo tradicinis žydų namas. Kiekvieną ketvirtadienį mano tėvai lankydavosi mikvoje. Negaliu pasakyti, kad buvo labai griežtai laikomasi kašruto, tačiau būdavo atsižvelgiama į pagrindinius jo principus. Mėsa buvo perkama specialiose košerinėse parduotuvėse. Turėjome atskirus indus mėsos ir pieno produktams, pradedant nuo pjaustymo lentelių ir baigiant sidabriniais įrankiais. Kiekvieną penktadienį ruošdavomės šabui. Kruopščiai išvalydavome namus, stalą užtiesdavome balta staltiese, padėdavome sidabrines žvakides. Prisimenu, jog buvo trys žvakės. Mama buvo atsakinga už daugumos patiekalų ruošimą, svarbiausius valgius gamindavo ji pati.

Šabo išvakarėse mama vilkėdavo šventinius rūbus, liepdavo ir mums persirengti. Tėvui ir seneliui sugrįžus iš sinagogos, stalas jau būdavo padengtas. Vyriausiasis vyras palaimindavo ir vakaras prasidėdavo. Ant stalo būdavo šviežiai iškepta chala, košerinis vynas, įdaryta žuvis, daržovių troškiniai, mėsos ir vištienos patiekalai. Paprastai mama kepdavo labai gardų štrudelį su riešutais. Šeštadieniui gamindavo tokius patiekalus, kurių nereikia šildyti – tai įvairūs makaronų ir razinų patiekalai, troškiniai ir, žinoma, chulent – tradicinis šeštadienio patiekalas. Jis buvo gaminamas iš mėsos, bulvių, svogūnų ir pupelių. Penktadienį chulent nuveždavo į kepyklą ir padėdavo į dar šiltą orkaitę. Orkaitėje būdavo ir kitų kaimynų chulent. Būdavo atvejų, kai chulent netyčia sumaišydavo. Po šabo mes su tėčiu, o kartais ir aš viena, eidavome pas senelius Langbordus. Ilgai ten neužsibūdavau, močiutė pavaišindavo sausainiais ir saldainiais, o senelis duodavo pinigų ledams.

Per didžiąsias žydų šventes senelis Aronas aplankydavo mus. Prisimenu, kad jis visada ateidavo pas mus per Roš Hašaną. Tą dieną sinagogose pūsdavo šofaro ragą. Mūsų namuose padengdavo šventinį stalą. Būdavo daug saldumynų: mamos štrudelis, obuolių pyragai su medumi. Jom Kipurą tėvai praleisdavo sinagogoje. Tą dieną tėvai laikydavosi pasninko, o vaikams nereikėdavo pasninkauti. Man patikdavo kita rudeninė šventė, Sukot. Sukkah (palapinė) būdavo įrengiama kieme, ir visa mūsų šeima ten valgydavo aštuonias dienas. Senelis Aronas ateidavo pirmąją šventės dieną su palmės ir citrinmedžio šakomis ir jas papurtydavo keturiomis kryptimis. Būdamą vyriausia dukra šeimoje turėdavau kartoti tam tikrus žodžius paskui senelį. Švenčiant linksmąją Simchat Tora šventę, sinagogose giedodavo giesmes, žydų mokyklose giedodavo chorai. Linksmos procesijos, išėjusios iš sinagogos, nešdavo Toros ritinį. Per šią šventę ir per Purim šventę moterys kepdavo visokiausių saldumynų. Jos taip pat gamindavo dirbtines gėles ir žiedlapius, turtingi žydai tikėjo, kad jie privalo nupirkti šiokių tokių smulkmenų labdarai.

Žiemos šventė Chanuka būdavo taip pat labai graži. Prisimenu, kad menora, susidedanti iš aštuonių žvakių, pagal seną tradiciją būdavo uždegama ir padedama ant stalo ne tik mūsų namuose, bet ir kitų žydų namuose. Atrodė, kad nuo menoros žvakių liepsnelių ant palangių žydų namuose visas miestelis linksmi mirgėdavo. Aliejuje kepdavo bulvinius blynus, spurgas, pyragėlius. Darželyje ir mokykloje mums pasakodavo istorijas apie Chanukos kilmę. Prisimenu dainą apie Chanuką: „O, Chanuka, nuostabi šventė, mes linksmimsimės žaisdami ir valgydami bulvių blynus!“

Pesach buvo mano mėgstamiausia šventė. Namai būdavo ruošiami šventei, tarsi nuotaka prieš savo vestuves. Paskutinį ketvirtadienį prieš šventę visi mes eidavome prie upės ir maudydavomės. Ištuštindavome visas kišenes, kad ten nebūtų užsilikusių senų trupinių – chametc (pastaba: chametc hebrajų k., reiškia „raugą, rūgimą“). Visi šeimos nariai per šią šventę apsirengdavo naujus drabužius. Kol buvo gyvas senelis, sederis (pastaba: Pesacho vakarienė vadinama Sederiu) būdavo gražus. Jis sėdėdavo stalo gale tarp dviejų pagalvėlių, kur paslėpdavo macus. Mes su broliu

turėdavome surasti macus ir paimti slapčia, kad nepastebėtų senelis.

Be gardaus šventinio maisto buvo ir privalomi Pesacho patiekalai: kiaušiniai, karčiosios žolelės, macai ir patiekalai iš macų. Mūsų namuose visada būdavo svečias, paprastai vargšas žydas. Senelis turėjo tokią tradiciją, kad kiekvienas prie stalo sėdintis asmuo turėdavo perskaityti Pesacho maldą, o mes visi giedodavome giesmes. Prisimenu vieną iš jų: „Visatoje yra tik vienas Dievas!“ Tokius žodžius kartodavome po septynis ar aštuonis kartus per sederį. Būdama vyriausia iš vaikų, aš užduodavau seneliui keturis tradicinius klausimus apie šventės kilmę. Prieš pasibaigiant sederiui, padėdavo taurę vyno pranašui Elijui. Sėdintys žmonės stebėdavo taurę, jei vynas šiek tiek sujudėdavo, tai reiškė, kad Elijas atėjo ir atsigėrė iš jos.

Pirmąjį žydišką ugdymą gavau žydiškame darželyje. Ten mums, mažiems vaikams, pasakodavo apie Izraelį, paprastai ir suprantamai aiškino sionistines idėjas. Aš jau nuo vaikystės buvau sionistė. Mes dainuodavome įvairias dainas ir šokdavome pagal jas, kaip ir bet kuriame darželyje. Miestelyje buvo trys mokyklos: lenkų mokykla, jidiš mokykla ir Tarbut. Pastarąją pradėjau lankyti būdama šešerių. Mokykla buvo pasaulietinė, bet turėjo savitas tradicijas. Mus mokė pagrindinių mūsų religijos dogmų, šio dalyko mokė mano tėvas. Pamokos vykdavo hebrajų kalba. Mokėmės žydų literatūros, daugiausia Bialiko poezijos [10](#). Mokėmės lenkų kalbos ir literatūros. Aš dalyvavau socialiniame gyvenime: dainavau mokyklos chore, vaidinau dramos studijos spektakliuose. Apibendrinant, mano mokyklos metai buvo nuostabūs. Prisimenu, kaip važiuodavome į mokyklą rogėmis, kurias traukdavo trys arkliai. Tai buvo lyg lenktynės rogėmis, o mes garsiai ir iš širdies traukdavome lenkiškas ir žydiškas dainas.

1932 m. baigiau Tarbut mokyklą. Tais pačiais metais nutiko įvykis, kuris pakeitė mūsų šeimos gyvenimą. Vieną liepos mėnesio naktį stipri vėjo audra atnešė kibirkštis nuo medienos gamyklos, liepsnos palietė ne tik mūsų namo šiaudinį stogą, bet persikėlė ir į miestą. Visi mes – mano tėvai, tuo metu sergantys seneliai, aš, brolis – išbėgome iš namo. Buvome vien tik su naktiniais. Tėvas liepė paeiti į šalį, iš kur stebėjome, kaip dega mūsų namas. Tą naktį pusė miesto sudegė. Sudegė ir senelio Arono namas, bet liepsna nepalietė sinagogos. Tą akimirką mūsų šeima tapo vargšais. Tą naktį praleidome pas kitus žydus, kurių namai nesudegė. Ryte miestiečiai ėmėsi gelbėti tuos, kurie nukentėjo nuo gaisro. Visiems nukentėjusiems buvo suteiktos patalpos namuose, kurie nesudegė. Žmonės davė jiems geriausias patalpas ir pasidalino kai kuriais daiktais, surinko ir pinigų, kad galėtų pradėti statyti naujus namus nukentėjusiems.

Po keleto valandų iš Vilniaus pas mus atvyko dėdė Mulia. Jis atsivežė pinigų, surinktų iš mūsų giminaičių, man pasiūlė vykti su juo tęsti mokslų didmiestyje, kadangi mūsų mieste nebuvo švietimo įstaigų. Taigi, 1933 m. vasarą aš atvykau į Vilnių ir įstojau į Tarbuto hebrajų licėjų, pavadintą pirmojo jo vadovo, įkūrėjo ir rėmėjo Daktaro Epšteino vardu. Licėjus buvo įsikūręs Pylimo gatvėje, Nr. 4, tai buvo prestižiškiausia žydų švietimo įstaiga Vilniuje. Čia mokėsi turtuolių prekybininkų, pramoninkų, advokatų ir gydytojų vaikai. Tais laikais mokestis buvo gana didelis: 15 zlotų per mėnesį. Po nelaimės mūsų šeima sau to leisti negalėjo. Mano dėdė Solomonas padengė mokestinį įnašą, jis siūsdavo pinigus tetai Miriam, o ši atnešdavo juos mums.

Aš neturėjau kur apsistoti. Mano tetos ir dėdė gyveno Vilniuje, bet jie neturėjo vietos man. Vienas iš jų turėjo tik du kambarius, o kitais – penkis, bet jame buvo studija, miegamasis, svetainė, jie galėjo mane apgyvendinti tik koridoriuje. Iki šiol stebiuosi svetimųjų šiluma ir savų giminaičių abejingumu. Mano mama atvyko į Vilnių ir išnuomojo man kambarį pas nepažįstamus žmones. Pradžioje,

ilgėdamasi namų ir artimųjų, daug verkiau. Vėliau pasinėriau į mokslus, susiradau draugų ir kažkaip pripratau. Dažniausiai spalio mėnesį, per žydų šventes, grįždavau į namus, po to – trumpam į Vilnių, ir gruodį, per Chanuką, vėl būdavau namie.

1933 m. patyrėme dar vieną išbandymą: per Chanuką mirė mano senelė Lėja. Jai buvo surengtos didžiulės žydiškos laidotuvės, į kurias atvyko giminės iš Vilniaus, Varšuvos ir Rygos. Aš prisimenu senelę, pašarvotą drobulėje. Žmonės sėdėjo aplink ją perplėstomis apykaklėmis – tai buvo gedulas, kurio laikėsi tėvai ir artimieji. Mano brolis ir aš taip pat gedėjome, bet ne taip griežtai. Tada senelės kūnas, apgaubtas drobule, buvo nešamas per miestą į žydų kapines. Moterys verkdamos ėjo procesijoje, nešėsi kibirėlius rankose aukoms, labdarai.

Mamos broliai ir seserys surinko pinigų naujo namo statybai. Mama taip pat pradėjo dirbti, nes po gaisro miesto gyventojai gausiai kreipėsi į draudimo bendroves, todėl mama tapo draudimo agente. Po senelės mirties senelis Velvlis sunegalavo. Sirgo astma. Visi jo vaikai nupirko jam vasarnamį [11](#), Novojelnioje, o mama samdė moterį, kuri senelį prižiūrėjo.

Mano gyvenimas Vilniuje buvo gana sunkus. Pietaudavau pas vieną žydę už 30 kapeikų per dieną. Paprastai sunkiai sutardavau su šeiminkėmis: dorų ir gerų moterų būdavo retai. Mama man dažnai siųsdavo maisto siuntas: sviestą ir sūrį, šviežiai keptą duoną, vištieną, mėsą, apie 60 kiaušinių. Kartą gyvenau pas žydę, vadinamą Molčanskąja, kuri su savo dukra suvalgydavo visus mano produktus, o tada sakydavo, kad aš neturiu ką valgyti. Tada aš, springdama ašaromis, eidavau į kepyklą, kurioje visi mane pažinojo, ir nemokamai duodavo duonos. Maisto dažnai trūkdavo, todėl tekdavo eiti miegoti ir alkanai.

Licėjuje mokėsi turtingų žmonių vaikai, o aš dažnai slėpdavau savo skurdą valgydama sušelpą bandelę apsimesdama, kad jos viduje kažkas yra, nors kartais jos viduje netgi sviesto nebuvo. Vaikai, kurie žinojo apie mano skurdą, su manimi elgdavosi gražiai. Kai klasė vykdavo į ekskursiją, už kurią tekdavo mokėti, vienas iš turtingų vaikų sumokėdavo už mane, kad galėčiau vykti kartu su visais. Jie tai darė ne dėl pasipuikavimo, bet slapčia, kad aš nesužinočiau.

Turėjau savo artimą draugą Michailą Brancovskį. Jis buvo mano klasės draugas, jo tėvai buvo turtingi žmonės: Michailo tėvas užsiėmė gamyba. Draugavau ir su Michailo pusbroliais Chaya Kushnir, kuris atvyko iš provincijos ir gyveno Brancovskių namuose. Michailo mama, Dina Brancovskaja, buvo labai gera moteris. Jos namai visada buvo atviri jos sūnaus draugams. Buvo laikas, kai didelė draugų kompanija ateidavo pas Michailą ir pasilikdavo namuose iki vėlumos. Aš dažnai ten eidavau viena. Teta Dina visuomet rūpinosi, kad būčiau pamaitinta, ji suprato, kad aš nepakankamai pavalgydavau. Kartais ten ir nakvodavau, kad naktį neklaidžiočiau gatvėse.

Maša Nemze taip pat buvo mano draugė. Jos tėvai turėjo didelę kailių parduotuvę miesto centre. Jie turėjo vasarnamį ir mane pakviesdavo keletą savaitių per atostogas ten paviešėti. Per žydų šventes licėjus būdavo uždaromas ir aš vykdavau į savo gimtąjį miestelį. Vasaros atostogas praleisdavau namuose. Į namus grįždavau nenoromis, nes bijojau savo tėvų nesutarimų, kurie su laiku darėsi vis dažnesni. Bet vis dėlto aš mylėjau savo miestelį, mokyklos draugus, su kuriais maloniai praleisdavau laiką. Mama rūpindavosi manimi, kad kompensuotų tą laiką kai būdavau viena didžiuliam mieste. Ji pirkdavo audinius kreditan ir užsakydavo naujus drabužius, kad neatrodyčiau prasčiau nei mano turtingi bendramoksliai. Vasarą kartais lankydavau senelį Novojelnioje. Senelis Velvlas sunkiai sirgo. Dabar jis gyveno iš savo vaikų siųstų pinigų. Jie juo labai rūpinosi, siųsdavo jam visokius saldumynus, medų, džiovintus vaisius ir pinigus, o jam tai labai

patiko.

Man atvykus, senelis atidarydavo savo brangią dėžutę ir pavaišindavo saldumynais. 1937 m. tėvai ir brolis persikėlė į naujai pastatytą namą. Mano gyvenimas Vilniuje pagerėjo. Nors nebuvau geriausia mokinė, gaunanti tik gerus pažymius, kartais gaudavau ir patenkinamus, mokytojai, žinodami situaciją, mane rekomenduodavo turtingų tėvų vaikams kaip pagalbininę mokymuisi. Per dieną vesdavau po dvi pamokas ir galiausiai pradėjau užsidirbti šiek tiek pinigų.

Tuo metu mirė tetos Manios vyras ir mano giminaičiai nusprendė, kad turiu gyventi su ja. Pas ją persikėliau 1939 m.

Priešpaskutinėje klasėje turėjome pasirinkti vieną dviejų tolimesnio mokymosi kryptių: techninę arba humanitarinę. Aš pasirinkau humanitarinę kryptį. Dabar jaučiau didesnę pasitikėjimą savimi mūsų kompanijoje. Buvau mylima bet kurioje kompanijoje, nes niekada neskubėdavau į namus, todėl kad jų neturėjau. Be to, buvau linksma ir dėkinga. Po pamokų eidavome į kavinę, valgydavome ledus, užsukdavome pas kažką į namus arbatos arba kartais eidavome į kiną. Vilniuje buvo daug sionistinių organizacijų, įskaitant jaunimo organizacijas. Man pradėjo patikti vaikinai. Paprastai į šias organizacijas eidavau su savo vaikinu. Tai buvo organizacijos „Beitar“ [12](#), arba „Maccabi“ [13](#). Jos skyrėsi savo požiūriais, bet buvo visiškai sionistinės. Taigi mano paauglystės metai buvo kupini sionistinių idėjų. Susitikimuose dažnai kalbėdavau apie Palestiną, apie gyvenimą kibucuose. Jaunimas buvo kviečiamas vykti į Palestiną, kad statytų žydų valstybę.

1939 m. žiemą, per atostogas, kai buvau namuose, kažkas pabeldė į duris ir pranešė, kad Novojelnijoje mirė senelis Velvlis. Jis buvo atvežtas į mūsų miestą ir palaidotas taip pat, kaip ir senelė, laikantis visų tradicijų. 1939 m. baigiau licėjų. Namų nesiilgėjau, nors ir mylėjau savo gimtąjį miestą, bet nebuvau pasiruošusi ten gyventi. Nusprendžiau užsidirbti šiek tiek daugiau pinigų, kad galėčiau tęsti mokslus Užsienio kalbų institute. Buvau įdarbinta mano studijų draugės tėvų parduotuvėje, kurie prekiaavo kailiais. Pradėjau dirbti buhalterio pagalbinike. Vyresnysis buhalteris, kuris mokė mane, surado kasininkės darbą parduotuvėje, kurioje buvo prekiaujama siuvimo reikmenimis, siūlais, sagomis ir pamušalais. Parduotuvė priklausė dviem prekybininkams: vienas iš jų, Friedmanas, buvo labai turtingas žmogus. 1939 m. rugpjūtį iš Prancūzijos į Vilnių atvyko Friedmano sūnus Borisas, kuris mokėsi Tekstilės kolegijoje. Nors Borisas buvo 13 metų vyresnis už mane, jis iš karto susidomėjo manimi, kuklia mergina. Jis užsukdavo į mūsų parduotuvę ir kviesdavo mane valgyti ledų arba žiūrėti filmą. Borisas buvo sionistas, „Beitaro“ narys, o tai – aktyviausia sionistinė organizacija. Jis buvo sionizmo šalininkas ir daug pasakodavo apie organizacijos idėjas. 1939 m. rugpjūtį Žabotinskis atvyko į Vilnių, Borisas mane pakvietė dalyvauti jo paskaitoje, kuri vyko Filharmonijos draugijoje. Mes ten stovėjome itin sužavėti! Jis buvo puikus oratorius. Aš niekada gyvenime nebuvau girdėjusi tokios uždegančios kalbos. Tai buvo įsimylėjimo tarp Boriso ir manęs pradžia.

Karas

1939 m. rugsėjo 1 d. Lenkiją okupavo nacistinė Vokietija, prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. [14](#) Sovietų kariai įžengė į Rytų Lenkiją, kur buvo mano gimtasis miestas. Nuo to momento jis tapo sovietinės Baltarusijos miestu. Aš labai pasiilgau savo namų ir 1939 m. rugsėjį nuvykau į Zdzisiot, praktiškai neatsisveikinusi su Borisu. Mūsų miestas labai pasikeitė, žmonės buvo labai nusiminę. Prasidėjo represijos prieš sionistus ir mano tėvas buvo tikras, kad jį suims. Namuose aš buvau gal

savaite. Vieną dieną iš autobuso išlipo pritrenkiančiai apsirengęs jaunuolis ir pradėjo klausinėti, kaip pasiekti mūsų namus. Tai buvo Borisas Friedmanas. Jis pasakė, kad jo mama siuntė jį parsivežti mane atgal į Vilnių ir gyventi jų namuose. Mano tėvai nusprendė, kad man geriau bus Vilniuje, pas turtingą šeimą. Atsisveikinau su tėvais ir išvykau į Vilnių su Borisu. Apsigyvenau prabangiame bute, Vilniaus centre, nuostabiame baltame name. Vilniuje nebuvo saugu, miestas buvo gražintas Lietuvai [15](#) ir vėl tapo jos sostine. Visos politinės permainos dažnai baigdavosi pogromais žydams. Vilniuje taip pat buvo mažas pogromas: niekas nežuvo, tiesiog buvo išdaužti langai ir apiplėštos žydų parduotuvės. Iki 1939 m. spalio 20 d. valstybės sienos buvo atviros. 1939 m. spalio 13 d. atvyko mama, Borisas ir aš kukliai susituokėme po chuppah, Vilniaus rabino biure, nes tuo metu sinagoga buvo uždaryta. Mama iš karto išvyko ir daugiau jos niekada nebemačiau.

Mes su Borisu labai gražiai sutardavome. Buvome pasiturintys: parduotuvėje buvo daugybė prekių. 1940 m. žiemą iš Zakopanės, Lenkijoje, Borisas parvežė nuostabių avikailių, juos pelningai pardavė. Borisas dažnai pasirodydavo viešumoje: mes eidavome į teatrą, dalyvaudavome sionistų susirinkimuose. Su vyru man nebūdavo nuobodu, sunku pasakyti, ar aš jį mylėjau. Jis buvo daug už mane vyresnis ir jam jaučiau labiau pagarbą nei meilę. Be to, buvau dar jauna ir norėjau laiką leisti su draugais, tačiau Michailas Brancovskis ir kiti vaikinai į mane žiūrėjo jau kaip į ištekėjusią moterį, labiau bendravo su kitomis merginomis. Buvę mokytojai, sutikę mane, neišreikšdavo pritarimo mano ankstyvai santuokai. Neilgai trukus pastojau. Trečiąjį nėštumo mėnesį nukritau nuo vežimo, patyriau persileidimą ir ilgai gulėjau ligoninėje.

Mūsų ramus ir turtingas gyvenimas pasibaigė 1940 m. birželio mėn., kai į Lietuvą atėjo Sovietų armija [16](#). Aš žinau, kad dauguma, ypač skurdžiai gyvenantys žydai, džiaugsmingai sutiko Sovietų armiją. Sovietų režimas nebuvo palankus. Netrukus iš parduotuvių išnyko prekės: duona buvo itin nekokybiška. Kurį laiką mūsų šeima dar turėjo prekių atsargų ir jų netrūko, tačiau mūsų parduotuvę nacionalizavo. Prasidėjo represijos, suėmimai ir trėmimai [17](#), vyro tėvai, tikėdamiesi išvengti tremties, persikėlė į mažesnę butą. Jų niekas neieškojo, bet Borisas, žinomas sionistas, turėjo slapstytis. Iš pradžių jis gyveno pas vieną iš savo draugų. Dažnai keitė vietas, bet tai irgi nebuvo saugu, nes visi jie buvo sionistai. Aš vėl pastojau ir 1941 m. balandžio 20 d. pagimdžiau sūnų. Gimdžiau privačioje ligoninėje, atskirame skyriuje, gimdymas buvo normalus. Sūnų pavadinau savo mylimo senelio Velvlo vardu.

Po gimdymo Borisas pasiėmė mane ir sūnų į Vilniaus priemiestyje išnuomotą mažą vasarnamį. Gyvenome ten visi trys kartu, kartais Borisas išeidavo į miestą pas tėvus ir parnešdavo maisto. Jis, bijodamas suėmimo, stengėsi nevaikščioti gatvėmis. Nežinojome, kas mūsų laukia, tikėjomės, kad mus suims ar ištrėms. Man prasidėjo stiprus krūtų uždegimas, Borisas nuvedė į žydų ligoninę, kuri vis dar veikė, ten mane ir operavo. Po to ligoninėje lankiausi kas antrą dieną, kad pakeistų tvarsčius. Negalėjau maitinti sūnaus krūtimi, todėl pradėjome pirkti karvės pieną.

Tai buvo birželio antroji pusė. Mūsų gyvenamoji vieta buvo greta karinio oro uosto. Ankstų sekmadienio rytą, išėjusi į balkoną, pamačiau dūmus, sklindančius iš abiejų oro uosto pusių – jis degė. Prasidėjo Antrasis pasaulinis karas. Mano vyras išėjo į miestą. Visi buvo panikoje. Žmonės, dauguma komjaunuolių [18](#) ir komunistų, bandė palikti miestą. Birželio 22-osios vakarą iš Vilniaus traukinių stoties išvyko paskutinis traukinys. Mes su vyru niekada nebuvo aptarę, kaip bėgtume iš miesto. Pirmiausia, mes neturėjome jokių ryšių su sovietų režimu, o antra, tuo metu nežinojau, kad naciai naikina žydus. Be to, dėl mūsų mažojo sūnaus ir mano ligos – tai buvo tiesiog neįmanoma.

Birželio 23-ąją naciai įžengė į Vilnių. Po keleto valandų jie pasirodė ir mūsų gyvenvietėje. Iš pradžių buvo ramu, mums išdavė korteles, leidžiančias įsigyti tam tikrų produktų: grūdų ir duonos. Borisas išvyko į miestą, kad nupirktų produktų pagal korteles. Aš išėjau kartu su juo, nes man reikėjo keisti tvarsčius. Tarp lietuvių ir lenkų plito gandai, kad vokiečiai žudo žydus. Netgi nugirdau mūsų šeimninę tai aptarinėjančią su savo pažįstamais. Ji vis dar man pardavinėjo pieną ir daržoves kūdikiui, nors žiūrėjo įtartinai.

Mieste jau buvo vykdomos akcijos. Kiekvieną dieną nacių okupacinė valdžia pakabindavo plakatus su taisyklėmis, apribojančiomis gyventojų teises ir gyvenimą mieste. Žydams buvo paliekama vis mažiau teisių nei kitiems. Pasirodė įsakymas atiduoti radijo aparatus, įsigaliojo komendanto valanda. Žydams judėjimas buvo dar labiau ribojamas, jiems buvo leidžiama vaikščioti tik keliu, šaligatviais vaikščioti draudžiama. Mes negalėjome eiti į restoranus ar kavines, buvo kelios specialios mažos parduotuvėlės žydams. Dabar jau turėjome nešioti geltonas žvaigždes, šių ženklų formos dažnai keitėsi, o mes turėjome suspėti pasikeisti laiku. Jei kokia nors taisyklė būdavo pažeidžiama, žmonės būdavo šaudomi.

Gatvėje lietuviai policininkai [19](#) sulaikydavo žmones, daugiausia vyrus, ir vesdavo į kalėjimą. Po to juos siųsdavo į Panerius [20](#), tuo metu Vilniaus priemiestį. Iš pradžių Vilniaus gyventojai manė, kad ten buvo kažkokia stovykla. Vėliau paaiškėjo, kad ten buvo šaudomi nepageidaujami žmonės, tokie kaip komunistai, komjaunimo nariai, o visų pirma, žydai. Nerimavau, kai Borisas išėjo į miestą aplankyti savo tėvų ir išmainyti daiktus į maisto produktus turguje. Mūsų gyvenvietėje buvo ramiau. Galima sakyti, kad iki rugsėjo vidurio tikrai neįėjome nacistinio siaubo. Rugsėjo pabaigoje lietuviai ir lenkai, gyvenę miesto centrinėse gatvėse: Strašūno, Rūdininkų ir Mėsinės, buvo išvaryti iš savo butų, kad persikeltų į kitus namus. Miesto centre buvo įsteigtas getas. Rugsėjo pradžioje į Vilniaus getą buvo perkelti žydai. Po kelių dienų policininkai atvažiavo į mūsų gyvenvietę su keletu vežimų ir liepė mums išsikraustyti. Mūsų gyvenvietėje gyveno penkios ar šešios žydų šeimos, visus mus įkėlė į vežimus. Neleido nieko pasiimti. Vienoje rankoje laikiau savo sūnų, o kitoje – pieno buteliuką, tai buvo vienintelis daiktas, kurį galėjau pasiimti su savimi.

Laimei mus atvežė į getą, nes daugelis žydų buvo tiesiai siunčiami į Panerius. Be to, mus atvežė į didįjį getą, o ne į mažąjį getą (Vilniuje buvo įsteigti du getai – didysis ir mažasis, su Stiklių gatvėje įkurtu centru). Mažasis getas veikė ne ilgiau nei du mėnesius: 1941 m. spalio pabaigoje visi to geto gyventojai buvo išsiųsti į Panerius.

Gete gyvenau su drauge, kuri anksčiau gyveno Rūdninkų gatvėje Nr. 13. Deja, neprisimenu jos pavardės. Netoliese gyveno Brancovskių šeima, norėjau užsukti pas juos, bet ten buvo per daug žmonių. Niekas neklausdavo savininkų leidimo. Žmonės tiesiog įeidavo vidun, jei buvo vietos bute, ten ir pasilikdavo. Mano draugai buvo laimingi mane matydami. Mes apsigyvenome kambaryje, kuriame buvo dar 25 žmonės. Visi gulėjome ant grindų pasidėdami drabužius vietoj pagalvių. Mano sūnus verkdamas, jis buvo alkanas ir nešvarus. Naktimis vokiečių policininkai ateidavo į kambarį su prožektoriais ir žiūrėdavo į miegančių žmonių veidus. Jei jiems kas nepatiko, juos išvesdavo į Panerius. Viena tokia akcija vyko dieną: mano sūnui ir man pavyko pasislėpti kažkur sandėlyje ir palaukti, kol naciai rinko vaikus. Aš laikiau užspaudusi burną savo sūnui, kad nepradėtų verkėti. Tie, kuriems tą dieną nepavyko pasislėpti, buvo sušaudyti. Palaipsniui kambaryje žmonių sumažėjo: kai kurie buvo išsiųsti į Panerius, kiti rado ramią ir patogesnę pastogę.

Boriso tėvai, jo vyresnysis brolis su žmona ir dvejų metų dukra gyveno gete Strašūno gatvėje, mes persikraustėme pas juos. Namas nebuvo šildomas ir vaikai iškart pradėjo sloguoti. Velvlas susirgo plaučių uždegimu. Tada Borisas ir jo tėvas pagamino krosnį su kaminu pro langą. Sūnui kiek pagerėjo. Aš vis dar negaliu suprasti, kaip tai įvyko. Netrukus Boriso brolis ir jo žmona nusprendė palikti getą ir vykti į Ašmeną Baltarusijoje, kur jie turėjo draugų. Savo dukrą Sofiją paliko mums tikėdamiesi ją paimiti su savimi, kai tik įsikurs. Juos sulaukė per siaubingą pogromą Ašmenoje ir nužudė. Jų dukra liko pas mus. Dabar turėjau du vaikus.

Borisas pradėjo dirbti geležinkelyje, vėliau statybose. Jo tėvas taip pat dirbo prie kažkokio objekto. Jie prisitvirtino mažus maišelius prie savo drabužių ir namo atnešdavo šiek tiek maisto: gabalėlį duonos, porą bulvių, morkų kūdikiui. Sudėtingiausia buvo maitinti vaikus. Duonos ir grūdų gaudavome pagal maisto korteles, vaikams virdavome košes. Neturėjome nei riebalų, nei vieno mėsos gabalėlio ar sviesto. Vaikai silpo ir buvo apatiški. Mano sūnus verkdamas, dėl neįprasto maisto ir bado jam skaudėdavo pilvą.

Gete buvo Žydų taryba [21](#), sudaryta iš gerbiamų ir turtingų žydų. Taryboje buvo keli skyriai: vienas jų paskirstydavo darbus, kitas – bendruomeninis, teikiantis apgyvendinimą ir sveikatos priežiūrą – gete buvo net maža ligoninė, buvo ir aprūpinimo skyrius bei kultūros skyrius. Mes žinojome, kad geriau jau nepapulti į ligoninę, nes jos pacientai buvo iškart siunčiami į Panerius. 1942 m. vyko akcija, kai visi ligoninės pacientai ir personalas buvo sušaudyti.

Aš beveik nieko nežinojau apie tai, kas vyko gete, nes nuolat buvau su savo vaikais. Tik kartą per savaitę nueidavai į dirbtuves pasiimti darbų į namus: adžiau kojines, pirštines, taisyčiau drabužius. Mano vyras mane saugojo kaip vaiką, jis man nieko nepasakojo, kad nesirūpinčiau. Borisas gavo darbo leidimą – geltonos spalvos popierių. Jis įrašė savo šeimos narius: motiną, tėvą, mane ir abu vaikus. Tuo metu pas mus gyveno ir mano teta Mania. Ji buvo vieniša, jos sūnus Izraelis buvo žuvęs per vieną iš pirmųjų akcijų. Borisas teigė, kad teta Mania taip pat yra jo artima giminaitė. Po poros mėnesių Mania nebegrižo po vienos iš akcijų, paaiškėjo, kad ją išvežė į Aušvicą.

Kartą išleido įsakymą, kuriuo buvo nurodoma, jog žydai turi atvykti į Judenratą, Žydų tarybą, su savo asmens kortelėmis. Tai buvo viena baisiausių dienų gete, lijo kaip iš kibiro, o žmonės stovėjo kieme prie Žydų tarybos. Ten buvo du maži parkai. Žmonės su geltonais pažymėjimais buvo siunčiami į vieną parką, o su baltais, išduodamais senyviems ir nebedirbantiems žmonėms, buvo siunčiami į kitą parką. Žmonės dejavo ir verkė, tie, kurie turėjo baltus pažymėjimus, buvo siunčiami į Panerius. Hitlerio kariai ir policininkai atskirdavo šeimas: senelius ir vaikus siuntė tiesiai į mirtį... Aš visą dieną laikiau savo kūdikį. Mums pasisekė, kad buvome jauni ir dar galėjome tarnauti Reichui. Tų vargšų šauksmas išliko mano širdyje. Po kurio laiko Borisas man pasakė, kad jis tarnausias policijoje. Jis man nieko nepaaiškino, tik pasakė: „Aš turiu padaryti tai, ką turiu padaryti“. Tai buvo 1942-ieji.

Sunku pasakoti mūsų gyvenimą gete, kalbėti apie nacių vykdytus žiaurumus ir nuolatinę artėjančio sušaudymo baimę. Žmogus gali prisitaikyti prie visko ir man tuo metu atrodė, kad mums neįmanoma gyventi kitaip. Žmonės stengėsi pagerinti savo gyvenimą. Gete buvo atidarytos dvi slaptos mokyklos, kuriose buvo mokomi vaikai, veikė turtinga žydų biblioteka, mėgėjiškas teatras. Čia buvo pastatyti nuostabūs Šolomo Aleichemo [22](#) ir kitų dramaturgų spektakliai. Keisčiausia tai, kad netgi Hitlerio kariai laisvalaikiu lankydavosi tuose pasirodymuose. Jie užjautė personažus ir net verkdamas žiūrėdami jų kančias. Atrodė, kad žmogiški jausmai jiems nebuvo svetimi, bet juos

užmiršdavo, kai turėdavo vykdyti savo komendanto įsakymus.

Gete buvo ir mėgėjiškas choras, kartais aš nueidavau į jo repeticijas. Kai kurie geto jaunimo nariai laikėsi nuomonės, kad nepadoru linksintis, lankytis teatre, dainuoti chore. Jie kabindavo plakatus su šūkiomis, tokiais kaip „Žmonės, nedainuokite kapinėse“ ir t. t. Aš buvau optimistė ir maniau, kad visos priemonės yra priimtinos, kad žmonės galėtų jaustis visaverčiais ir bent jau patirti kokį nors malonumą.

Mano vyras buvo aktyvus pagrindžio organizacijos, įsteigtos gete, narys. Jis tai slėpė nuo manęs, apie tai sužinojau daug vėliau. 1942 m. sausį buvo įsteigta partizanų organizacija, jai vadovavo Icchakas Vitenbergas. Ją sudarė komunistai, sionistai, bundistai [23](#) ir žmonės, kurie prieš karą buvo apolitiški. Visi jie buvo vieningi susidūrę su bendru priešu – nacizmu. Borisas ir jo draugas Beitaras Glzmanas taip pat prisijungė prie organizacijos. Nuo pat pradžių pasipriešinimo nariai įsitraukė į diskusiją, kurią pradėjo Vitenbergas. Jis manė, kad gete reikia organizuoti kovą su okupantais, bet kai kurie žmonės, įskaitant ir Borisą, tam prieštaravo. Jie manė, kad reikia žmones išvesti į mišką ir ten organizuoti partizanų būrį kovai už geto gyventojų išlaisvinimą.

Borisas tapo savo paties pasipriešinimo organizacijos įkūrėju, kurios pagrindinis uždavinys buvo išvesti jaunimą į mišką, mokyti juos naudotis ginklais ir tik tada pradėti kovoti su naciais. Jis netgi įtraukė žmones, tarnavusius policijoje, ir ten įsteigė pagrindinę pasipriešinimo grupę. Pirmiausia reikėjo gauti ginklų, organizacijos nariai juos pirkdavo iš korumpuotų lietuvių policininkų ir kažkoku būdu juos atnešdavo į getą. Grupė, vadovaujama Boriso, įsitraukė į ryšių už geto ribų užmezgimą ir surado ryšininkus, kurie pažadėjo išvesti žmones į mišką. Gete sklido gandai apie grupės žmonių, keliaujančių į mišką. Tada geto policijos viršininkas Gensas išleido įsakymą, kuriame buvo teigiama, kad geto šeimos, kurių nariai paliko getą ir įstojo į partizanų būrius miške, kitą dieną bus išvesti į Panerius ir sušaudyti. Žinojau apie tą įsakymą, bet maniau, kad manęs jis nepalies, nes dar nežinojau apie savo vyro veiklą.

1943 m. balandžio 6 d. vakare Borisas sugrįžo namo iš darbo ir pasakė, kad anksti ryte išvyks į mišką. Jis man nepasakojo jokių smulkmenų, tik pasakė, kad neturi kitos išeities. Jis tikėjo, kad būdamas miške galės išgelbėti visus: mane, vaikus ir tėvus. Borisas pasakė, kad jo žmonės ateis pas mane ir duos tolesnes instrukcijas. Mano vyras netgi neatsisveikino su tėvais, tik pabučiavo mane ir vaikus (giminaičių dukrytė Sofija mums buvo kaip tikra duktė) ryte ir išėjo. Kartu su juo Baltarusijos link išvyko dvylika žmonių, kiti prie jų prisijungė kelyje.

Ryte kažkas pasibeldė į duris ir išsivedė visą mūsų šeimą. Navedė į geto kalėjimą Strašūno gatvėje. Mus uždarė vienoje kameroje ir pasakė, kad vakare nuveš į Panerius ir nužudys. Žinojau, kad kiekvieną dieną, 11.30 val., ten buvo siunčiami visi nepageidaujami žmonės. Niekada nepamiršiu tos baisios dienos kalėjime. Be mūsų šeimos ten buvo daugybė žmonių: tokių, kurie atnešdavo maisto į getą ar bandžiusių patekti į jį per tvorą, arba sąmoningai sabotavusių darbą. Tačiau mūsų šeimos atvejis buvo neįprastas. Boriso tėvai iš namų pasiėmė šiek tiek maisto, buteliuką su košele vaikams. Vaikai verkė, kameroje tvyrojo baisus tvaikas. Mūsų niekas nevedė į tualetą, mes turėjome tai daryti kameroje. Mano mintys buvo sutelktos tik į artėjančią naktį ir artėjančią mirtį, kuri reikė mūsų kankinimų pabaigą.

Vakaras buvo dar sunkesnis. Vaikai buvo mieguisti, bet mes nusprendėme, kad neturime jiems leisti užmigti, nes greitai pasakys išeiti. Aš akimirksniu užsimiršau ir susapnavau, kad stoviu prie sušaudytų žmonių duobės kranto. Staiga durys atsivėrė: „Friedmanai, išeikite!“ Mes išėjome. Tai

buvo šaltas balandis, bandžiau apmuturiuoti vaikus savo striuke. Mus nevedė link išėjimo, iš kurio žmonės buvo siunčiami į Panerius, o stūmė gatve. Atėjome į kiemą Strašūno gatvėje Nr. 1, mus nevedė į rūšį ir liepė tyliai sėdėti.

Ryte atėjo policininkai. Tai buvo mano vyro pagrindžio bendražygiai, mano vyro ginklo broliai, kurie mus išgelbėjo. Aš manau ir visada atvirai sakau, kad Gensas kažkaip su tuo buvo susijęs. Jo vaidmuo buvo siaubingas ir tragiškas. Taip, jis įvykdė nacių nurodymus. Jei kas nors kitas būtų buvęs jo vietoje, jis būtų pasiėlgęs taip pat. Aš nežinau kaip, bet Gensas žinojo, kad jo policininkai mus neišvežė į žudynių vietą, bet išgelbėjo mus. Aš nemanau, kad jis išgelbėjo tik mūsų šeimą. Mes prabuvome toje patalpoje apie dešimt dienų. Vaikiniai reguliariai atnešdavo mums maisto, vandens ir kai kurių smulkmenų vaikams. Kai Boriso pabėgimas gete buvo užmirštas ir kilo naujų sunkumų, mus sugrąžino atgal, į tą patį butą. Niekas nieko neklausinėjo, o mes pradėjome gyvenimą be Boriso.

Iš Boriso nebuvo jokių žinių. Dvylikos kitų žmonių, kurie su juo išvyko, giminaičiai taip pat nieko nežinojo. Aš nežinojau nei ką daryti, nei į ką kreiptis, nežinojau, kas yra draugas, o kas priešas. Boriso tėvas vėl ėjo dirbti, jo mama ir aš likome su vaikais. Taip mes pragyvenome tris mėnesius. Liepą mirė Vitenbergas. Tai buvo įrodymas, kad Borisas buvo teisus, geto kova buvo pasmerkta. Dėl to jie baigė nesėkmingai. Naciai sužinojo apie pasipriešinimą, Vitenbergas buvo pasislėpęs. Jis pasidavė, nes nacistai grasino sunaikinti getą. Rugsėjo pradžioje vaikinai atėjo pas mane. Jie mane nevedė į Ašmenos gatvę, kurioje buvo geto štabas. Tai buvo Boriso bendražygiai ir draugai, kurie būdami laisvi ir toliau traukė žmones iš geto. Tą kartą jis paprašė išvesti mane ir man buvo liepta sutikti. Pirmas klausimas, kurį uždaviau, buvo: „Ar galiu pasiimti vaikus su savimi?“ Buvo pasakyta, kad negaliu, be to, neturėsiu galimybės atsiveikti nei su jais, nei su Boriso tėvais ir turėčiau išeiti iš karto. Man paaiškino, kad žmonės pagrindžio organizacijoje žinojo, jog getas bus sunaikintas per kelias dienas, o būdama laisvėje galėčiau, galbūt, išlaisvinti ir savo vaikus. Jei pasilikčiau gete, tikrai mirčiau kartu su kitais.

Susidūriau su baisia dilema: mirti kartu su vaikais arba išeiti ir bandyti juos išgelbėti. Sutikau palikti getą. Po keleto valandų sutemo. Per tą laiką man pavyko susisiekti su Michailu Brancovskiu ir jo draugais. Jiems taip pat buvo pasiūlyta išeiti su manimi. Vakare išėjome iš geto, mus lengvai išleido pro vartus: prie geto įėjimo budintys policininkai buvo papirkti. Keliavome per Vilnių įsivaizduodami, jog esame nerūpestinga kompanija. Kalbėjomės lenkiškai, juokavome ir netgi darydavome karvės akis policininkams, kurie saugojo tiltą per Nemuną. Ėjau lydima vaikų, jaučiau liūdesį ir nusivylimą. Buvo jau tamsu, kai palikome miestą. Kelias valandas keliavome pėsčiomis ir patekome į pasalą. Vaikinai šaudė, mane lengvai sužeidė į koją. Jie sutvarstė mane ir keliavome toliau. Rytą jau buvome miške.

Čia susitikome su dviem žmonėmis, kurie išvyko anksčiau. Iš jų sužinojau apie savo vyro mirtį. Grupė, su kuria jis paliko getą, buvo nusiųsta į Vakarų Ukrainą. Jie kovojo nelygioje kovoje ir žuvo. Man buvo labai sunku, neprisimenu, kaip praėjo mano pirmosios dienos miške. Per vieną dieną praradau viską: vyrą, kurį tikėjaisi pamatyti, savo vaikus – sūnų ir dukterėčią, mano vyro tėvus. Buvau labai išsekusi, būdama gana aukšta, svėriau tik 45 kilogramus. Po keleto dienų žmonės, atėję iš geto, pasakė, kad visi jo gyventojai buvo sunkvežimiais išvežti į Panerius. Supratau, kad mano vaikai yra mirę.

Netrukus prie mūsų prisijungė lietuviai ir lenkai. Tai buvo komjaunuoliai, pabėgę iš kaimų, esančių šalia miško. Michailas Brancovskis ir jo draugai nusprendė ir toliau ieškoti žydų, kad būtų galima bendromis pastangomis suformuoti žydų partizanų būrį. Tiek morališkai, tiek fiziškai aš buvau per silpna kur nors eiti: mano sužeistą koją vis dar skaudėjo.

Iš mūsų grupės taip pat buvo formuojamas partizanų būrys, tai buvo ne žydų, o tarptautinis būrys. Aš ir kita žydė Čiužaja likome būryje. Pradėjome dirbti įvairius namų ruošos darbus: gaminome maistą, skalbėme ir darėme kitus reikalingus darbus. Netrukus iš mūsų grupės buvo suformuotas didelis būrys, sudarytas iš 150 žmonių. Jį vadino „Už Tėvynę“. Būrio vadovas buvo Ušakovas, o komandos vadovas – Afoninas. Būrys sureguliuo ryšius su neokupuota teritorija. Mus pasiekdavo lėktuvai, išmetantys ginklus, maisto produktus, vaistus. Į būrį buvo siunčiami gydytojai ir chirurgai. Vaikiniai išvykdavo kovoti prie geležinkelio. Aš nedalyvavau toje kovoje, man buvo pavesta rūpintis virtuve. Vėliau būryje buvo įkurta ligoninė, pradėjau ten dirbti padedant slaugytojoms ir gydytojams. Su manimi labai gražiai elgėsi dauguma iš jų.

Žinoma, antisemitų buvo visur, net ir būryje. Būdavo laikų, kai mane įžeisdavo dėl to, kad esu žydė. Vadas visada mane užstodavo. Jis į mane žiūrėjo kaip į savo dukrą. Visada prižiūrėdavo, kad geriau pavalgyčiau. Jei jis gaudavo vištos ar mėsos, pats nueidavo į virtuvę ir liepdavo pamaitinti Chasią. Aš buvau jauna, todėl, būdama gryname ore ir valgydama būrio maistą, priaugau svorio.

Ankstų 1944 m. pavasarį į būrį atėjo trisdešimt vaikinių, buvusių Leningrado vidaus reikalų ministerijos instituto studentų. Jie buvo suimti ir išvežti į Vokietiją kaip karo belaisviai. Kelionės metu per Lietuvos teritoriją vaikinai sugebėjo pabėgti. Jiems pasisekė sutikti gerų žmonių, kurie pasakė, kaip pasiekti mūsų būrį. Labai užjaučiau juos – vaikinai buvo alkani ir išsekę – priminė mane, kai pirmą kartą atėjau į mišką. Vakare, sėdint prie laužo, vaikinai pasakojo apie save. Vienas iš jų, aukštas ir įspūdingas, pažvelgė į mane ir tarė: „Ši ponija bus mano žmona!“ Jo vardas buvo Michailas Spanerfligas, jis buvo dvejis trejis metais vyresnis už mane, kilęs iš Vinitsos, dabar - tai Ukraina. Mes juokavome, prisiminėme prieškario gyvenimą, dainavome sovietinius šlagerius, nes truputį mokėjau rusiškai (po poros mėnesių pradėjau gana gerai kalbėti rusiškai). Sekančią dieną vaikinai buvo išsiųsti į kitą būrį, kur buvo formuojama šaudymo grupė.

1944 m. vasarą sovietinė armija artėjo prie Lietuvos. Mes laukėme išvadavimo. Nors nedalyvavau mūšiuose, aš jaudinausi dėl vaikinių, kurie išvykdavo į karines operacijas. Ne visi jie sugrįžo, ypač gailėjau tų, kuriuos būdavau mačiusi prieš jų mirtį. Liepos 12-osios naktį staiga įjungė garsiakalbius ir mes išgirdome būrio vado kalbą Lietuvos būriams – visi partizanų būriai turėjo priėti prie Vilniaus kelių. Negalėjome patikėti, kad sulaukėme tokios dienos.

Ankstų liepos 12-osios rytą mes išvykome, o 13-ąją stovėjome netoli Vilniaus. Ten sutikome visus partizanų būrius, veikusius Lietuvos teritorijoje. Mačiau Michailą Brancovskį. Jis mane supažindino su savo sužadėtine Fania. Paaiškėjo, kad Miša manęs ieškojo dvi dienas. Vieną akimirką pamačiau Michailą Spanerfligą, mes pasikalbėjome ir išsiskyrėme. Tada visi partizanų būriai sekė sovietų armiją į mano mylimiausią miestą Vilnių. Koks jis buvo aptriušęs ir apgriuvęs! Mes žengėme Pylimo gatve ir pasiekėme Vinco Kudirkos (buvusią Černiachovskio) aikštę. Vakare buvo fejerverkų šou ir šventė, skirta Vilniaus sostinės išlaisvinimui. Negaliu žodžiais išsakyti tos akimirkos jausmų: tai buvo laimė, džiaugsmas kartu su praradimo kartėliu.

Pokaris

Mūsų būrys buvo išformuotas. Lietuviai ir lenkai grįžo į savo kaimus, o kai kurie vaikinai buvo siunčiami į frontą. Pora žmonių, kurie neturėjo kur eiti, įskaitant mane, užėmė vieną iš negyvenamų namų. Po kelių dienų gatvėje sutikau savo dėdę Mulią. Labai džiaugiausi sutikusi ką nors iš savo šeimos narių. Dėdė pasakė, kad jis ir jo šeima buvo atskiroje stovykloje, esančioje Subačiaus gatvėje Vilniuje, netoli nuo geto. Dėdė turėjo laimės sutikti vokiečių, kuris širdyje nebuvo nacis. Jis įspėjo dėdę apie stovyklos ir geto likvidavimą, Muliai ir jo šeimai padėjo jo draugas lenkas ir jiems pavyko pabėgti iš miesto. Lenkas priėmė dėdės Mulios šeimą, ir jie sulaukė išlaisvinimo. Dėdė Mulia priėmė mane, persikėliau į jo šeimos nuomojamą butą. Teta Ženia ir Asia labai apsidžiaugė pamačiusios mane. Joms papasakojau, ką teko patirti, kaip žuvo Borisas.

Vis dar turėjau mažytę viltį, kad mano vaikus kas nors išgelbėjo ir pradėjau klausinėti žmonių, gyvenančių šalia geto, bet niekas nematė mano Velvlo ir Sofijos. Nepraradau vilties ir nusprendžiau, kad eisiu iš kaimo į kaimą, ieškosiu getą išgyvenusius žmonių ir klausiu, galbūt jie kažką žinos apie mano vaikus. Nieko nežinojau apie savo tėvus ir brolių, taip pat tikėjausi ką nors sužinoti apie juos.

Po kiek daugiau nei dešimties dienų aikštėje netikėtai sutikau Michailą Spanerfligą. Buvo malonu susitikti. Žodis po žodžio ir mes išsikalbėjome apie pirmąsias mūsų susitikimo minutes štabe. Michailas pasakė, kad jis ir kiti vaikinai, turintys aukštąjį išsilavinimą, buvo priskirti Vidaus reikalų ministerijai. Jis gyveno pas savo draugą. Jis taip pat pridūrė, kad vietoje lovos miegojo ant vakarienės stalo. Tada prasidėjo bombardavimas ir mes nusileidome į oro gynybos slėptuvę.

Pakviečiau Michailą pas mus į svečius. Tą dieną mes turėjome nuostabius pietus: dėdė iš kažkur gavo bulvių. Sėdėjome prie stalo ir Michailas mums papasakojo apie save. Jis buvo iš Vinicos. Jo tėvai ir jaunesnysis brolis liko ten, o Michailas nežinojo, kas jiems atsitiko. Mano artimiesiems jis labai patiko ir pasiliko ilgiau. Komendanto valanda prasidėjo 22 val. ir Michailas negalėjo jau eiti namo. Dėdė jį įkalbino pasilikti ir Michailas praleido naktį tamsiame tuščiam kambaryje. Ryte Michailas išėjo ir kurį laiką nesimatėme. Po dviejų savaitių Michailas atėjo pas mus su dovanomis, jis gavo maisto kortelių [24](#). Pradėjome dažniau susitikinėti ir greitai įsimylėjome. Tai buvo tikra meilė, kurios aš anksčiau nepatyriau.

1945 m. žiemą mano brolis Jošua rado mus Vilniuje. Jis man papasakojo apie baisią tėčio mirtį vienoje iš pirmųjų akcijų Diatlove – naciai sušaudė miestelio žydų inteligentiją. 1942 m. mano mama mirė nuo dėmėtosios šiltinės gete. Senelis Aronas ir senelė Chaja buvo sušaudyti sinagogoje 1942 m. Mano broliui pavyko palikti getą ir pabėgti į mišką. Mes visi šventėme Pergalės dieną džiaugdamiesi išlikusiais ir pagerbdami mūsų žuvusius artimuosius ir draugus.

Tuo metu prasidėjo kampanija, skirta buvusių lenkų piliečių imigracijai į Lenkiją. Kiekvienas Lietuvos pilietis, kuris prieš karą gyveno Lenkijos teritorijoje, turėjo teisę imigruoti į Lenkiją, nepriklausomai nuo savo tautybės. Traukinių stotyje laukė traukiniai, kelionė buvo nemokama. Mano artimieji: dėdė Mulia, jo šeima ir mano brolis, nusprendė išvykti. Jie tikėjosi per Lenkiją patekti į Izraelį arba JAV. Artimieji bandė mane įkalbinti kartu su jais išvykti, aš negalėjau priimti tokio sprendimo. Viena vertus, mane viliojo mintis išvykti į Izraelį, visą gyvenimą svajoju apie Palestiną, kita vertus, vis dar tikėjausi ką nors sužinoti apie savo sūnų.

Be to, aš mylėjau Michailą Spanerfligą, o ir Michailas nusprendė likti gyventi Vilniuje. Ieškodamas savo tėvų sužinojo, kad jie mirė Vinicos gete, o jo brolis arba žuvo kare, arba buvo dingęs be žinios. Su Michailu mes nebuvo labai artimi, bet negalėjau įsivaizduoti savo gyvenimo be jo. 1945 m.

rugpjūčio mėn., kai mano artimieji nusprendė išvykti, Michailas buvo Maskvoje. Tuo metu jis buvo puikus sportininkas ir dalyvavo sportininkų parade Maskvoje. Atsisveikinusi su savo šeima, Vilniuje likau viena.

Po keleto dienų Michailas sugrįžo iš Maskvos, jis iš karto atėjo į mūsų butą, kurį man paliko dėdė Mulia. Po keleto dienų mus iš jo išvarė. Išėjo taip, kad mes, pirmieji atvykę į išlaisvintą miestą, kuriame buvo apstu tuščių butų ir namų, likome benamiai. Mano vyro kolega buvo perkeltas į Šiaulius (miestą už 230 km į šiaurę nuo Vilniaus) ir Michailas nusipirko jo butą už litrą degtinės. Tai buvo šaltas ir drėgnas dviejų kambarių butas miesto centre, tačiau jame buvome labai laimingi.

1945 m. lapkričio mėn. mes susituokėme rajono civilinės metrikacijos biure. Buvome visiškai vargšai: turėjau sijoną, švarką ir seną paltą. Mano vyras turėjo vienerias uniformos kelnes. Kartą Michailas paskolino jas savo draugui, kuris ruošėsi šokti, o šis išmainė jas į alkoholį. Ryte Michailas neturėjo kuo apsirengti. Neprisimenu, kaip mes išsprendėme tą problemą. Viena tikrai temdė mūsų laimę – tai, kai suvokiau, kad mano mažasis sūnus miręs. Man teko pradėti naują gyvenimą, gimdyti vaikus ir gyventi su vyru, kurį mylėjau. Kaip ir daugumai moterų gete, kurį laiką man buvo dingusios mėnesinės. Tai įvyko 1942 m., tik vėliau, 1946 m., pagimdžiau sūnų. Jį pavadinau Velvlu. Kaip savo mirusį sūnų.

Liūdesys visą laiką buvo su manimi. Sūnus, būdamas dešimties mėnesių, susirgo meningitu. Beveik visi vaikai, kurie buvo gydomi toje ligoninėje, mirė. Tik Velvlas ir dar vienas berniukas išgyveno. Mūsų sūnus labai ilgai sirgo, ilgai nepradėjo vaikščioti, o kalbėti pradėjo tik ketverių metų. Mano sūnus negalėjo mokytis ir vos baigė pradžios mokyklą. Supratome, kad jam teko sunki dalia. Nusprendėme rizikuoti ir 1954 m. pagimdžiau mergaitę. Pavadiname ją Sofija, kaip mano įvaikintą mažąją dukterėčią, kuri žuvo gete. Mergaitė buvo stipri ir išsivysčiusi.

Mūsų gyvenimas po truputį gerėjo, vyras gavo paaukštinimą darbe. Nepaisant to, kad jis užėmė gana aukštas pareigas, buvo rajono milicijos skyriaus vadovas, jis nepatyrė visų tų rūpesčių [25](#), kurie žydams kilo 1940-ųjų pabaigoje ir 1950-ųjų pradžioje. Daugelis mano vyro draugų žydų, kurie buvo partizanai, buvo atleisti ar net suimti. Mano vyras išgyveno šį išbandymą, jis netgi nenorėjo stoti į partiją, nors primygtinai buvo rekomenduojama. Vis dėlto jį paaukštino ir Michailas tapo pulkininku. 1960-ųjų pradžioje jam paskyrė dviejų kambarių butą. Mes abu išgyvenome, kai Izraelis kariavo Šešių dienų karą [26](#). Net negalvojome apie emigraciją, nes mano vyras buvo tikras sovietinis žmogus, nors ir nebuvo komunistų partijos narys.

Po karo aš dirbau buhalterė ryšių departamente. Tada Michailas Brancovskis, kuris buvo batų gamyklos vyriausiasis inžinierius, pasiūlė man darbą. Pirmiausia buvau specialistė, nustatanti normas, tada dirbau planavimo skyriuje. Dirbdama gamykloje baigiau kursus ir mane paaukštino iki žmogiškųjų išteklių ir atlyginimo skyriaus vadovės. Labai aktyviai dalyvavau profesinės sąjungos veikloje, mėgėjiškuose pasirodymuose, dainavau chore nepriklausomai nuo to, kokias pareigas užėmiau.

Michailas buvo nuostabus sportininkas. Jis buvo tarp penkių geriausių plaukikų ir dažnai dalyvaudavo varžybose. Buvo toks gražus, jam taip tiko uniforma. Kai eidavome pasivaikščioti, į teatrą ar kino teatrą, žmonės visada atsisukdavo pasižiūrėti į mus. Mūsų gyvenimas buvo gana geras. Namų šeiminiškė rūpinosi namų ruošos darbais, man nebereikėjo jų daryti. Mes gyvenome pasiturinčiai, vyras ir aš neblogai uždirbdavome. Vasarą važiuodavome atostogauti į Krymą ir Kaukazą. Turėjome daug draugų, bet ištikimiausi mūsų draugai buvo Michailas ir Fania

Brancovskiai. Savaitgaliais dažnai praleisdavome laiką kartu, važiuodavome išskylauti arba į paplūdimį.

1967-ųjų rugsėjis buvo itin šiltas. Sekmadienį, rugsėjo 10 dieną, susitarėme kartu su draugais eiti į paplūdimį. Michailas jau kurį laiką skundėsi, kad jam skauda koją, bet, būdamas iš prigimties sveikas, į gydytojus kreiptis nenorėjo. Anksti ryte mano vyras išėjo pasiimti laikraščio, o sugrįžęs pasiskundė, kad jam sunku kvėpuoti. Aš netgi pyktelėjau ant jo, nes norėjau dar bent kiek pailsėti. Jis atsigulė ir paprašė pakviesti gydytoją. Iškviečiau greitosios pagalbos automobilį ir nubėgau pas kaimynystėje gyvenusį kariuomenės gydytoją, taip pat paskambinau mūsų draugui, medicinos profesoriui. Greitosios pagalbos automobilis atvyko, gydytojai suleido injekcijas ir išvyko, o Michailas užmigo. Kai profesorius jį apžiūrėjo, pasivedė mane į svetainę ir pasakė: „Chasia, Miša mirė!“ Jis pradėjo man kažką aiškinti apie trombus ir plaučių arterijos trombozę. Aš nesupratau, kaip žmonės gali taip numirti. Apkabinau Michailą ir pradėjau bučiuoti jo atmerktas ir gyvai atrodančias akis. Negalėjau patikėti, kad jis mirė, mirtis negalėjo būti tokia, ji negalėjo ir neturėjo teisės įsiveržti į mano gyvenimą. Neprisimenu, kaip praleidau pirmąsias dienas po vyro mirties. Brancovskių šeima buvo visada šalia manęs, o Michailas Brancovskis pasilikdavo su manimi naktimis. Michailas buvo iškilmingai palaidotas kareivių kapinėse.

Aš likau viena su dviem vaikais ir 800 rublių taupomojoje sąskaitoje – tai buvo vienintelis mūsų turtas. Neturėjome nei automobilio, nei vasarnamio, beveik mėnesį buvau kaip nesava. Draugai užeidavo pas mane ir kažką pasakodavo, netgi pamaitindavo vaikus. Gyvenimas yra gyvenimas. Savo vaikams buvau ne tik motina, bet ir tėvas. Visą savo gyvenimą paaukojau jiems. Mes gana gerai gyvenome, vaikams buvo skirtos pašalpos. Nors buvau jauna ir graži moteris, bet vyrai manęs netraukė. Nenorėjau rūpintis savo gyvenimu ir neturėjau tam laiko, nebeidavau nei į kiną, nei į teatrą. Draugai man teikė džiaugsmą, galiu nuoširdžiai prisipažinti, kad Brancovskiai man buvo kaip giminės, su jais dalinausi ir skausmą, ir džiaugsmą. Michailas padėjo mano dukrai įstoti į institutą, mano sūnus kurį laiką studijavo vakariniame skyriuje, o vėliau dirbo įvairius darbus.

Sofija universitete baigė Ekonomikos fakultetą. Mano vaikai tuo pačiu metu užaugo ir susirado poras. Teko pasikeisti butą, Michailas padėjo. Vaikai įsigijo savus butus, o aš likau savo vieno kambario bute. Mano vaikams nepasisekė asmeniniame gyvenime: Velvlas susituokė su žydaite Eugenija iš Moldovos. Iš pradžių viskas buvo gana gerai, jie susilaukė dukros Marinos. Bet... tik motinai reikalingas sergantis vyras. Eugenija išsiskyrė su Velvlu ir išvyko į Izraelį su dukra. Pasirodė, jog mano sūnus buvo išvytas iš buto, dabar jis gyvena su manimi vieno kambario bute ir miega ant sulankstomos lovos virtuvėje. Dažnai pabendraujame su jo buvusią šeima. Mano marti ir anūkė dažnai parašo mums laiškus.

Sofija susituokė su vaikinu, pavarde Katzas. Jie turėjo sūnų, pavadintą Michailu savo senelio garbei, Sofija bandė išsaugoti šeimą, kaip ir bet kuri kita moteris. Kai jos vyras įkalbėjo ją išvykti į JAV, ji išvyko su juo 1980 m. tikėdama, kad bendri sunkumai sutvirtins šeimą. Tik geroms ir draugiškoms šeimoms pavyksta sustiprėti. Sofija išsiskyrė su savo vyru ir pasiliko Amerikoje su sūnumi. Iš pradžių mano artimieji jai labai padėjo. Tuo metu dėdė Mulia ypač praturtėjo (netgi pagal amerikietiškus standartus), mano pusseserė Asia susituokė su gana pasiturinčiu vyru. Sofija rado darbą ir įsitvirtino ten kaip gabi asmenybė. Departamento, kuriame Sofija dirbo, direktorė, išėjusi į pensiją, paskyrė Sofiją savo pavaduotoja. Dabar Sofija yra departamento direktorė. Ji gyvena pasiturinčiai ir turi savo namą. Aplankiau savo dukrą tik kartą, 1989 m., kai Sofija dar nebuvo turtinga. Dabar ji šiek tiek padeda ir man. Beveik kasmet atvyksta į Vilnių. Mano anūkas Michailas

vedė graikę, jų sūnaus vardas yra Teile.

1960-ųjų metų viduryje manęs ieškojo teta Mania. Laimei, ji išgyveno Aušvicą, keletą metų pragyveno Lenkijoje, o tada persikėlė į Izraelį. Ten ji ištekėjo antrą kartą ir pagimdė du sūnus. Teta Mania mirė 1980-ųjų pabaigoje. Man nepavyko pas ją nuvykti, aš nepažinojau jos sūnų.

1945 m. mano brolis Džoša pasiekė Kiprą, jo tarnyba buvo atsarginėje bazėje. Vėliau jis tarnavo Izraelio kariuomenėje, dalyvavo Šešių dienų kare. Baigęs karo tarnybą, jis pradėjo verslą, užsiima oro uostų aprūpinimu. Mano brolis ilgai gyveno su savo žmona, ji mirė prieš keletą metų. Džoša turi du vaikus: sūnų Abi ir dukrą Doris. Brolis padėjo man finansiškai. Kartais jis vis dar siunčia pinigų per žmones, kurie čia lankosi. Kai aplankiau jį Izraelyje, brolis elgėsi gana šaltai. Aš vis dar negaliu suprasti, kodėl jis buvo toks šaltas su manimi. Galbūt jis neturėjo laiko rūpintis manimi. Aš iš namų išėjau gana anksti, kai jam buvo tik septyneri metai.

Dabar aš gyvenu su savo sergančiu sūnumi. Nenoriu persikelti pas dukrą į JAV, nes esu nepriklausoma. Noriu gyventi savo šalyje. Aš galėjau gyventi Izraelyje, apie tai svajoju dar vaikystėje, bet niekas manęs ten nekvičia. Mes su vyru buvome tikri sovietiniai žmonės, bet aš suprantu visus negatyvius dalykus, kuriuos sovietai padarė Lietuvai. Su džiaugsmu priėmiau visus tuos įvykius, kurie vedė prie Lietuvos Nepriklausomybės [27](#), nes prisiminiau prieškarį gyvenimą nepriklausomoje Lietuvoje. Tikiuosi, kad mūsų šalis taps stipresnė ir taps klestinčia valstybe, kurioje kiekvienas jaustųsi asmenybe.

1990-ųjų pradžioje mirė Michailas Brancovskis, Fania irgi tapo našle. Kai buvo įkurta žydų bendruomenė, Fania ir aš buvome vienos iš pirmųjų, kurios ten atėjome. Mes pasisiūlėme savanoriauti. Aš norėjau dirbti karo veteranų skyriuje, o Fania – geto kalinių skyriuje. Abi mes esame buvusios geto kalinės ir karo veteranės. Aš turiu medalį už dalyvavimą partizanų būryje [28](#). Mes su Fania daug dirbome, eidavome iš namų į namus, organizuodavome susitikimus veteranams, viešindavome jų pasakojimus, kad visi sužinotų, jog žydai kovojo taip pat, kaip ir kitų tautybių žmonės.

Dabar bendruomenė man labai svarbi. Aš dirbu kas antrą dieną ir jaučiu motyvaciją. Rūpinuosi savimi ir stengiuosi nepasiduoti ligoms. Į bendruomenę atsivedžiau ir savo sūnų: jis išnešioja pietus tiems seneliams, kurie negali ateiti patys. Mes su Fania esame labai gerbiamos šioje bendruomenėje. Mus dažnai kviečia kalbėti šventėse ir jubiliejiniuose renginiuose. Su Fania esame artimos draugės. Mus nuo jaunystės sieja tiek daug bendrų dalykų: getas, partizanų būrys, pokario gyvenimas. Dabar mes savo pašaukimą radome žydų bendruomenėje. Aš nesu religinga asmenybė ir nenoriu keistis, bet su džiaugsmu grįžtu prie žydų tradicijų: švenčiu šabą ir žydų šventes bendruomenėje, pasninkauju per Jom Kipurą, taip aš priartėju prie savo žydiškų šaknų.

Aiškinamasis žodynėlis

1 Invazija į Lenkiją

Vokiečių invazija į Lenkiją – 1939 m. rugsėjo 1-oji Vakarų pasaulyje visuotinai pripažįstama kaip Antrojo pasaulinio karo pradžios data. Po to, kai Hitleris aneksavo Austriją bei Bohemijos ir Moravijos teritorijas Čekoslovakijoje, jis buvo tvirtai įsitikinęs, kad gali užimti Lenkiją be kovos su Didžiąja Britanija ir Prancūzija. (Siekdamas pašalinti Sovietų Sąjungos galimybę kariauti, jei būtų

užpulta Lenkija, Hitleris su Sovietų Sąjunga sudarė Molotovo–Ribentropo paktą.) 1939 m. rugsėjo 1-osios ankstyvą rytą vokiečių kariai užpuolė Lenkiją. Vokiečių oro antskrydis buvo toks staigus, kad dauguma Lenkijos oro pajėgų buvo sunaikintos dar ant žemės. Norėdami sutrukdyti lenkų mobilizacijai, vokiečiai bombardavo tiltus ir kelius. Iš oro šaudė į žygiuojančių karių ir civilių gyventojų grupes. Puolimo pradžioje, rugsėjo 1-ąją, Didžioji Britanija ir Prancūzija nusiuntė Hitleriui ultimatumą – pasitraukti vokiečių pajėgoms iš Lenkijos arba Didžioji Britanija su Prancūzija paskelbs karą Vokietijai. Rugsėjo 3 dieną, kai Vokietijos pajėgos veržėsi gilyn į Lenkiją, Didžioji Britanija kartu su Prancūzija paskelbė karą Vokietijai.

2 Tsimes - troškinys

Patiekalas, paprastai gaminamas iš morkų, pastarnokų arba slyvų su bulvėmis.

3 Tarbut mokyklos

Pradinės, vidurinės ir technikos mokyklos, steigiamos hebrajų švietimo ir kultūros organizacijų, vadinamos „Tarbut“. Dauguma Rytų Europos šalių tarpukariu turėjo tokias mokyklas, bet ypač daug jų buvo Lenkijoje. Mokymo(si) kalba buvo hebrajų, o švietimas buvo orientuotas į sionizmą.

4 Įprastas vardas

Tai - rusifikuoti arba rusiški vardai, vartojami žydų kasdieniniame gyvenime ir įtraukti į oficialius dokumentus. Pirmųjų vardų rusifikacija buvo vienas iš rusų žydų asimiliacijos pavyzdžių, XIX a. pab. – XX a. pr. Kai kuriais atvejais tik žydų vardų rašymas ir tarimas buvo rusifikuotas (pvz., Izaokas vietoj Icchakas; Borisas vietoje Boruchas), kitais atvejais tradiciniai žydų vardai buvo pakeisti panašiai skambančiais rusiškais vardais (pvz., Eugenija vietoj Gita; Jurijus vietoj Juda). Kai 1940 m. pabaigoje sovietinės valdžios vykdyta antisemitizmo politika sustiprėjo, dauguma žydų tėvų liovėsi suteikti savo vaikams tradicinius žydų vardus, kad išvengtų diskriminacijos.

5 Varšuvos getas

Atskiras žydams skirtas gyventi rajonas Varšuvoje, sukurtas per keletą mėnesių, nacių okupacijos metu. 1940 m. lapkričio 16 d. už jo sienų buvo uždaryta 138 000 žmonių. Per kelis mėnesius geto gyventojų skaičius didėjo, vis daugiau žmonių buvo perkelta į getą iš mažų aplinkinių miestelių. Iki 1941 m. kovo mėnesio gete gyveno 445 000 žmonės. Vėliau geto gyventojų skaičius staigiai pradėjo mažėti dėl ligų, bado, deportacijų, persekiojimo ir likvidavimo. Getas buvo sistemingai mažinamas. Vidinė administracinė institucija buvo žydų taryba (Judenrat). Varšuvos getas nustojo egzistavęs 1943 m. gegužės 15 d., kai vokiečiai visiškai sunaikino getą numalšinus Varšuvos geto kalinių sukilimą.

6 Antrasis pasaulinis karas

1941 m. birželio 22 d., 5 valandą ryto, nacistinė Vokietija be karo paskelbimo užpuolė Sovietų Sąjungą. Tai buvo vadinamojo Antrojo pasaulinio karo pradžia. Vokiškas blitzkriegas, žinomas kaip „Operacija Barbarosa“, beveik pasisekė, per kelis mėnesius buvo beveik sutriuškinta Sovietų Sąjunga. Sovietinės karinės pajėgos buvo užklyptos nepasiruošusios, pirmųjų karo savaičių metu prarado ištaisus kariuomenių būrius ir didžiulius ginklų kiekius dėl vokiečių puolimo. Iki 1941 m.

lapkričio mėnesio vokiečių armija užėmė Ukrainos Respubliką, pradėjo Leningrado blokadą (dabar – Sankt Peterburgo miestas), ir grasino pačiai Maskvai. Sovietų Sąjungai karas baigėsi 1945 m. gegužės 9 d..

7 Vilniaus getas

Apie 95 proc. – apytiksliai 265 000 Lietuvos žydų – buvo nužudyti per nacių okupaciją; jokia kita bendruomenė tokio visapusiško sunaikinimo Antrojo pasaulinio karo metu nepatyrė. Vilnius buvo okupuotas vokiečių 1941 m. birželio 26 d., po to mieste buvo įkurti du getai, kuriuos skyrė Vokiečių gatvė, priklausiusi pirmajam ir antrajam getui. Rugsėjo 6 d. visi žydai buvo suvaryti į getus, pradžioje atsitiktinai į vieną iš getų: pirmąjį arba antrąjį. Per rugsėjo mėnesį juos nuolat žudė Einsatzkomand grupės. Vėliau amatininkai (dirbti galintys) buvo perkelti į pirmąjį getą (dar vadinamą didžiuoju) su šeimomis, o visi kiti – į antrąjį getą (buvo vadinamas mažuoju). Spalio 1 d. per „Jom Kipur akciją“ buvo nužudyta 3 000 žydų. Spalio mėnesį per papildomas tris akcijas buvo visiškai likviduotas antrasis getas („mažasis“), o vėliau nužudyta dar 9 000 išgyvenusiųjų. 1941 m. pabaigoje geto oficialus gyventojų skaičius buvo 12 000 žmonių, dėl vykusių deportacijų 1943 m. gruodį jis padidėjo iki 20 000. 1943 m. rugpjūčio mėnesį daugiau nei 7 000 geto kalinių buvo išsiųsti į įvairias darbo stovyklas Lietuvoje ir Estijoje. Vilniaus getas buvo likviduotas 1943 m. rugsėjo 23 – 24 dienomis, vadovaujant nacių karininkui Bruno Kittel, atsakingam už Vilniaus geto likvidavimą. Rūdninkų aikštėje vyko geto kalinių selekcija: tinkami darbams buvo išsiųsti į darbo stovyklas Latvijoje ir Estijoje, netinkami, silpni, - į mirties stovyklas Lenkijoje. Iki rugsėjo 25 d. tik apie 2 000 žydų buvo palikta mažose darbo stovyklose Vilniuje ir apie 1 000 žydų liko pasislėpę slėptuvėse, kurių buvo nuolat ieškoma ir besislapstantys gaudomi. Tie, kuriems buvo suteikta teisė gyventi ir dirbti – dirbo įmonėse „Kailis“ ir HKP (karinės technikos remonto dirbtuvės Subačiaus g.) iki 1944 m. liepos 2 d., kuomet 1 800 buvo nužudyti, o maždaug 200 pavyko pasislėpti ir sulaukti Raudonosios Armijos įžengimo į Vilnių 1944 m. liepos 13 dieną.

8 Revizionistinis sionizmas

1925 m. įkurtas ir vadovaujamas Vladimiro Žabotinskio. Šis judėjimas propagavo politinio sionizmo principų, kurie buvo sukurti Teodoro Herzlio, sionizmo tėvo, persvarstymą. Revizionistų pagrindiniai tikslai buvo daryti spaudimą Didžiajai Britanijai dėl žydų valstybės įkūrimo abiejose Jordanijos upės pusėse, dėl žydų daugumos Palestinoje, žydų karinių pulkų atkūrimo ir jaunimo karo parengimo. Revizionistiniai sionistai tapo pagrindine „Herut“ (Laisvės) partijos dalimi Izraeliui tapus nepriklausoma valstybe. Ši partija vėliau tapo „Likud“ partijos dalimi, didžiausioje dešiniųjų Izraelio partijoje nuo 1970-ųjų.

9 Vladimiras Žabotinskis (1880–1940)

Revizionistinio sionizmo judėjimo įkūrėjas ir vadovas; karys, oratorius ir daug hebrajų, rusų ir anglų kalbomis rašantis autorius. Pirmojo pasaulinio karo metu įkūrė Žydų legioną ir kovėsi britų kariuomenėje išvaduojant palestiniečių žemes iš turkų valdžios. Buvo Kerenas Haiesodas valdybos narys (tai Pasaulinės sionistinės organizacijos finansų skyrius, įkurtas Londone 1920 m.), vėliau Vladimiras Žabotinskis išrinktas į Sionistinę vykdomąją valdybą. 1923 m., protestuodamas prieš Chaimo Weizmanno probritišką politiką, iš jos pasitraukė ir po dvejų metų įkūrė Revizionistinio sionizmo ir „Beitar“ jaunimo judėjimus. 1936–1939 m., per arabų maištą Palestinoje, V. Žabotinskis, įkūrė ETZEL (Nacionalinę karinę organizaciją).

10 Bialikas Chaimas Nachmanas (1873-1934)

Vienas garsiausių hebrajų kalba rašiusių poetų, eseistas, rašytojas vertėjas ir redaktorius. Gimęs Raduose, Voluinėje, Ukrainoje, gavo tradicinį chederio ir ješivos išsilavinimą. Pirmoji poezijos kolekcija pasirodė 1901 m. Varšuvoje. Odesoje, kur gyveno, įkūrė hebrajų kalbos leidyklą. Po 1917 m. revoliucijos komunistinė valdžia Bialiko veiklą hebrajų kultūros labai vertino kaip įtartiną, todėl leidyklą uždarė. 1921 m. Bialikas emigravo į Vokietiją, 1924 m. – į Palestiną, ten tapo literatūros pasaulyje gerbiama asmenybe. Moderniojoje Izraelio kultūroje ir švietime Bialiko eilėraščiai užima svarbią vietą.

11 Vasarnamis (arba) kolektyvinis sodas

Vasarnamiai arba kolektyviniai sodai sudaryti iš mažų trobelių ir nedidelių žemės plotų. Sovietinė valdžia sovietiniams žmonėms leido vykdyti veiklą kolektyviniuose soduose. Todėl dauguma miesto gyventojų savo nedideliuose soduose augino daržoves ir vaisius, kad žiemai galėtų pasigaminti konservų.

12 „Beitar Brith Trumpledor“ (hebrajų kalba reiškia Trumpledor bendrija)

Dešiniųjų revizionistinio žydų jaunimo judėjimas, įkurtas Vladimiro Žabotinskio 1923 m. Rygoje J. Trumpledoro atminimui, vienam iš pirmųjų kovotojų, žuvusių Palestinoje, ir Beitar tvirtovei, kuri daug mėnesių buvo didvyriškai ginama per Bar Kohba sukilimą. Jo tikslas buvo platinti revizionistų programą ir rengti jaunimą kovai ir gyvenimui Palestinoje. Judėjimas organizavo emigraciją tiek teisėtai, tiek nelegaliais būdais. Tai buvo promilitaristinė organizacija; jos nariai nešiojo uniformas. Jie palaikė žydų legiono kūrimo idėją, siekiant išlaisvinti Palestiną. Nuo 1936 m. iki 1939 m. „Beitar“ populiarumas mažėjo. Antrojo pasaulinio karo metu daugelis „Beitar“ narių būrėsi į partizanų grupes.

13 „Makkabi“ („Maccabi“)

Tarptautinė žydų sporto organizacija, kurios šaknys siekia XIX a. pabaigą. Augant jaunų Rytų Europos žydų, įsitraukusių į sionizmą, skaičiui, buvo manoma, kad viena iš būtinųjų sąlygų įkuriant nacionalinius namus Palestinoje – jaunimo fizinės būklės ir mokymosi gebėjimų gerinimas. Siekiant šio tikslo, daugelyje Rytų ir Vidurio Europos šalių buvo įkurti gimnastikos klubai vėliau pavadinti „Makkabi“. Judėjimas greitai plito daugelyje Europos šalių ir Palestinoje. Pasaulinė „Makkabi“ sąjunga buvo įkurta 1921 m. Per mažiau nei dvidešimt metų jos narių skaičius siekė 200 000, o filialai buvo įsikūrę daugelyje Europos šalių, Palestinoje, Australijoje, Pietų Amerikoje, Pietų Afrikoje ir t.t.

14 Invazija į Lenkiją

Vokiečių invazija į Lenkiją 1939 m. rugsėjo 1 d. Vakarų pasaulyje visuotinai pripažįstama kaip Antrojo pasaulinio karo pradžios data. Kai Hitleris aneksavo Austriją bei Bohemijos ir Moravijos teritorijas Čekoslovakijoje, jis buvo tvirtai įsitikinęs, kad gali užimti Lenkiją be kovos su Didžiąja Britanija ir Prancūzija. (Siekdamas pašalinti Sovietų Sąjungos galimybę kariauti, jei būtų užpulta Lenkija, Hitleris su Sovietų Sąjunga sudarė Molotovo–Ribentropo paktą.) 1939 m. rugsėjo 1-osios

ankstyvą rytą vokiečių kariai įžengė į Lenkiją. Vokiečių oro antskrydis buvo toks staigus, kad dauguma Lenkijos oro pajėgų buvo sunaikintos dar ant žemės. Norėdami sutrukdyti lenkų mobilizacijai, vokiečiai bombardavo tiltus ir kelius. Iš oro šaudė į grupes žygiuojančių karių ir civilių. Atakos pradžioje, rugsėjo 1-ąją, Didžioji Britanija ir Prancūzija nusiuntė Hitleriui ultimatumą – pasitraukti vokiečių pajėgoms iš Lenkijos, arba Didžioji Britanija ir Prancūzija paskelbs karą Vokietijai. Rugsėjo 3 dieną, kai Vokietijos pajėgos veržėsi gilyn į Lenkiją, Didžioji Britanija kartu su Prancūzija paskelbė karą Vokietijai.

15 Vilniaus prijungimas prie Lietuvos

Tarpukario laikotarpiu anksčiau Rusijos valdytas daugiatautis miestas Vilnius (Wilno) buvo Lenkijos dalis, o Lietuvos sostinė – Kaunas. Pagal slaptą punktą Molotovo–Ribentropo pakte (Sovietų–Vokietijos sutartis dėl Rytų Europos padalijimo, 1939 m. rugpjūčio mėn.), sovietų armija okupavo Rytų Lenkiją (1939 m. rugsėjo mėn.) ir tris Baltijos valstybes (Lietuvą, Latviją, Estiją, 1940 m. birželio mėn.). Nors dauguma okupuotų Rytų Lenkijos teritorijų buvo padalintos tarp Sovietinės Ukrainos ir Baltarusijos, Vilnius priskirtas Lietuvai ir turėjo tapti jos sostine. Nepriklausomos Lietuvos valstybingumo praradimas buvo lydintis Vilniaus grąžinimo, kurį dauguma lietuvių laikė neatsiejama šalies dalimi.

16 Baltijos respublikų

Estijos, Latvijos ir Lietuvos okupacija: Nors Molotovo–Ribentropo paktas į sovietų sferą rytų Europoje įtraukė tik Latviją ir Estiją, pagal papildomą protokolą, pasirašytą 1939 m. rugsėjo 28 d., didžioji Lietuvos teritorijos dalis taip pat buvo perduota sovietams. Su Sovietų Sąjunga trys šalys buvo priverstos pasirašyti „Savitarpio pagalbos sutartis“, leidžiančias jai dislokuoti savo karius Baltijos šalių teritorijose. 1940 m. birželio mėn. Maskva išleido ultimatumą, reikalaujantį pakeisti vyriausybes ir okupuoti Baltijos respublikas. Šios trys šalys buvo įtrauktos į Sovietų Sąjungą kaip Estijos, Latvijos ir Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos.

17 Deportacijos iš Baltijos šalių (1940–1953)

Po to, kai Sovietų Sąjunga 1940 m. birželio mėn. okupavo tris Baltijos valstybes: Estiją, Latviją ir Lietuvą, prasidėjo masinė vietos gyventojų deportacija. Dauguma šių deportacijų aukų buvo sovietų režimo nepageidaujami asmenys: vietos buržuazija ir anksčiau politiškai aktyvūs sluoksniai. Deportacijos į tolimąsias Sovietų Sąjungos teritorijas vyko nuolat, iki pat Stalino mirties. Pirmoji didelė deportacijų banga įvyko 1941 m. birželio 14–18 d., kai buvo deportuota apie 18 000, daugiausia politiškai aktyvūs, žmonės. Deportacijos buvo vėl tęsiamos po to, kai Sovietų armija 1944 m. susigrąžino šias tris Baltijos šalis iš nacistinės Vokietijos. Partizanų kovos su sovietų okupantais tęsėsi iki 1956 m., kai buvo sunaikintas paskutinis partizanų būrys. Tarp 1948 m. birželio mėn. ir 1950 m. sausio mėn. pagal TSRS Aukščiausiojo Tarybos Prezidiumo Dekretą iš Latvijos buvo deportuota 52 541 žmogus, iš Lietuvos – 118 599 žmonės, o iš Estijos – 32 450 žmonių, kurie buvo kaltinami „grubiai išsisukinėję nuo ūkininkavimo darbų žemės ūkyje ir vedę antisocialinį ir išnaudotojišką gyvenimo būdą“. Iš trijų Baltijos šalių buvo išsiųsta apie 203 590 tremtinių. Tarp jų buvo ištisos lietuvių šeimos iš įvairių socialinių sluoksnių: ūkininkai, darbininkai, intelektualai, visi, kurie galėjo priešintis režimui. Daug ištremtųjų mirė tremtyje (apie 28 000). Taip pat, dalis žmonių buvo nužudyti dėl to, kad buvo partizanų būrių nariai, apie 100 000 žmonių buvo nuteisti kalėti 25 metus lageriuose.

18 Komjaunimas

Komunistinė politinė jaunimo organizacija, įkurta 1918 m. Sovietų Rusijoje (pastaba – veikusi iki 1991 metų). Komjaunimo užduotis – platinti komunizmo idėjas ir įtraukti darbininkų ir valstiečių jaunimą į Sovietų Sąjungos kūrimą. Komjaunimas taip pat siekė ugdyti komunistinį auklėjimą, įtraukiant darbininkų jaunimą į politinę kovą, paremtą teoriniu ugdymu. Komjaunimas buvo populiariesnis nei komunistų partija, nes, pagal jo ugdymo tikslus, narius priimdavo kaip nepatyrusius jaunos proletarus, o partijos nariai turėjo turėti bent minimalią politinę kvalifikaciją.

19 Lietuviškoji policija

Rusiškai šis terminas žymi vietinius lietuvius, kolaboravusius su nacistiniu režimu. Jie buvo pavaldūs vokiečiams, organizuoti kaip policijos pajėgos ir atsakingi už nacistinės kontrolės įtvirtinimą šalyje. Ši struktūra suvaidino pagrindinį vaidmenį vykdant Lietuvos žydų naikinimą.

20 Paneriai

Miškas netoli Vilniaus, kuris tapo daugumos Vilniaus žydų žudynių vieta. Aukos šaudė SS ir vokiečių policija, padedama lietuvių kolaborantų. Vien tik 1941 m. rugsėjo–spalio mėn. ten nužudyta daugiau nei 12 000 Vilniaus ir aplinkinių vietovių žydų. Iš viso Paneriuose aukomis tapo nuo 70 000 iki 100 000 žmonių, dauguma jų buvo žydai.

21 Judenrat (Žydų taryba)

Vokiečių okupacinės valdžios, paskirtos žydų vadovaujamosios institucijos, vykdžiusios nacių nurodymus okupuotose Europos žydų bendruomenėse. Po getų įsteigimo jie buvo atsakingi už viską, kas getuose vyko. Judenrat kontroliavo visas getuose veikusias institucijas: policiją, darbo agentūras, maisto tiekimą, būstą, sveikatos priežiūrą, socialinį darbą, švietimą, religiją ir kt. Vokiečiai juos privertė atrinkti žmones į darbo ir mirties stovyklas. Sudėtinga vertinti Judenrat – žydų tarybos sprendimus tokiomis nepaprastomis sąlygomis. Kai kurie mano, kad Judenrat, vykdydami nurodymus, išdavė žydus, o kiti teigia, kad jie stengėsi laimėti laiko ir išgelbėti kuo daugiau žmonių.

22 Šolomas Aleichemas (tikrasis vardas

Solomon Rabinovič (1859–1916)) : Rašytojas, humoristas, daugybės romanų, istorijų, feljetonų, kritinių apžvalgų ir eilėraščių autorius, kūręs jidiš, hebrajų ir rusų kalbomis. Reguliariai rašė jidiš kalba dienraščiams ir savaitraščiams. Savo kūrinuose aprašęs žydų gyvenimą carinėje Rusijoje sukūrė ryškių personažų galeriją. Š. Aleichemo kūryba yra humoro ir lyrikos mišinys, su tiksliais psichologiniais ir kasdienio gyvenimo detalėmis. Autorius jidiš kalba kūrė literatūrinį metraštį, pavadintą „Di Yidishe Folksbibliotek“ (Liaudies žydų biblioteka), siekdamas pagerbti niekam nereikalingą jidiš literatūrą ir tuo pačiu kovoti su menkavertės literatūros autoriais, kurie smukdė jidiš literatūrą iki žemiausio lygio. Pirmasis tomas tapo šiuolaikinės jidiš literatūros lūžio tašku. Š. Aleichemas mirė Niujorke 1916 m. Jo populiarumas už jidiš kalbančios visuomenės ribų išaugo po jo mirties. Kai kurie autoriaus kūriniai išversti į daugelį Europos kalbų, o pjesės ir dramaturginiai pasakojimai vaidinami daugelyje šalių. Pjesė apie Tevjė pienininką 1960 m. tapo tarptautiniu hitu,

žinomu muzikiniu spektakliu „Smuikininkas ant stogo“.

23 Bundas

Bundas – tai sutrumpintas pagrindinės žydų darbininkų sąjungos Lietuvoje, Lenkijoje ir Rusijoje pavadinimas (jidiš kalba reiškia sąjungą). Bundas buvo socialdemokratinė organizacija, atstovaujanti carinės Rusijos imperijos vakarinėse srityse gyvenusių žydų amatininkų interesus. Vilniuje Bundas įkurtas 1897 metais. 1906 m. Bundas prisijungė prie autonominės Rusijos socialdemokratų darbininkų partijos frakcijos ir pasisakė už menševizmą. Po 1917 m. revoliucijos organizacija susiskaldė: viena dalis buvo prieš Sovietų valdžią, o kita palaikė bolševikus Rusijos komunistų partijoje. 1921 m. Bundas įsiliejo į Sovietų Rusiją, tačiau ir kitose šalyse tęsė veiklą.

24 Kortelių sistema

1929 m. dėl didelio vartojimo prekių ir maisto trūkumo Sovietų Sąjungoje buvo įvesta maisto ir pramonės produktų platinimo ir reguliavimo sistema. Ji panaikinta 1931 metais. 1941 m. maisto kortelės vėl įvestos, kad būtų galima stebėti, reguliuoti ir kontroliuoti maisto tiekimą gyventojams. Kortelių sistema skirta pagrindiniams maisto produktams: duonai, mėšai, aliejui, cukrui, druskai, grūdams ir kt. Racionai skyrėsi priklausomai nuo to, kuriai socialinei grupei žmogus priklausė ir kokią darbo veiklą atliko. Sunkiosios pramonės ir gynybos įmonių darbuotojai gavo 800 g, šachtininkai – 1 kg duonos per dieną vienam žmogui; kitų pramonės šakų darbuotojai – 600 g; nefizinius darbus dirbantys darbuotojai – 400 g arba 500 g (priklausomai nuo įmonės svarbos), vaikai – 400 g duonos. Kortelių sistema taikyta tik pramonės darbininkams ir miestų gyventojams. Kortelių sistema panaikinta 1947 metais.

25 Kampanija prieš „kosmopolitus“

Kampanija prieš „kosmopolitus“, t. y. žydus, pradėta 1949 m. komunistų partijos centrinių organų straipsniuose. Pirmiausia ji nukreipta prieš žydus intelektualus ir tai buvo pirmas viešas puolimas prieš sovietų žydus kaip žydus. Kosmopolitai rašytojai buvo kaltinami neapykanta rusų tautai ir sionizmo palaikymu. Daugelis jidiš kalba rašiusių rašytojų, taip pat žydų antifašistinio komiteto vadovai, 1948 m. lapkričio mėn. suimti kaltinant, kad palaikė ryšius su sionizmu ir Amerikos „imperializmu“. 1952 m. jie slapta sušaudyti. Antisemitiška „Gydytojų“ kampanija pradėta 1953 m. sausio mėn. Antisemitizmo bangos plito visoje Sovietų Sąjungoje. Žydai buvo šalinami iš pareigų, pasigirdo gandų, kad bus masiniai trėmimai į Sovietų Sąjungos rytinę dalį. Po Stalino mirties, 1953 m. kovo mėn., kampanija prieš „kosmopolitus“ baigėsi.

26 Šešių dienų karas

Pirmieji Izraelio oro pajėgų smūgiai – Šešių dienų karo pradžia – 1967 m. birželio 5 d. Visas karas truko tik 132 valandas ir 30 minučių. Mūšis Egipto pusėje truko keturias dienas, o Jordanijos pusėje – tris dienas. Nepaisant trumpos karo trukmės, tai buvo vienas iš dramatiškiausių ir žiauriausių karų, kada nors vykusių tarp Izraelio ir visų arabų valstybių. Šis karas sukėlė depresiją, kuri ilgai tęsėsi po jo pabaigos. Šešių dienų karas padidino įtampą tarp arabų valstybių ir Vakarų pasaulio dėl arabų valstybių politinės orientacijos ir mąstymo pokyčių.

27 Lietuvos Respublikos atkūrimas 1990 m

kovo 11 d. : Lietuvos Respublikos Seimas paskelbė Lietuvą nepriklausoma respublika. Sovietinė Maskvos vadovybė atsisakė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę ir pradėjo ekonominę blokadą prieš šalį. 1991 m. vasario mėn. vykusiame referendume daugiau nei 90 proc. dalyvavusiųjų (dalyvavimo lygis siekė 84 proc.) balsavo už Nepriklausomybę. Vakarai galiausiai pripažino Lietuvos nepriklausomybę, kaip ir Sovietų Sąjunga, pripažinusi Lietuvą 1991 m. rugsėjo 6 dieną. 1991 m. rugsėjo 17 d. Lietuva prisijungė prie Jungtinių Tautų organizacijos.

28 Medalis „Partizanui Didžiajame Tėvynės kare“ (pastaba - sovietų valdžios suteikiamas apdovanojimas partizanams, kovojusiems prieš nacius Antrojo pasaulinio karo metu)

: Įsteigtas 1943 m. vasario 2 d., 1-ojo rango medaliais buvo apdovanoti partizanai, partizanų būrių vadai ir partizanų judėjimo organizatoriai už asmeninius drąsos ir pasiaukojimo veiksmus (išduota apie 57 000 medalių). 2-ojo rango apdovanojimai skirti partizanams, partizanų būrių vadams ir partizanų judėjimo organizatoriams už išskirtinumą vykdant užsakymus ir užduotis aukštesnėms instancijoms per Didįjį Tėvynės karą (pastaba - Antrąjį pasaulinį, nes sovietmečiu buvo naudojamas terminas „Didysis Tėvynės karas“). Buvo išduota apie 71 000 medalių. Šiais medaliais apdovanota ir daugiau nei 100 užsieniečių, kovojusių sovietiniuose partizanų būriuose.